

Redaksioneel | [Wilfred Jonckheere](#) | [Josien Lalleman](#) | [A. Maes & C. Jansen](#) | [M.M Drees](#) | [Piet Swanepoel](#) | [Pieta van Beek](#)

Redaksioneel

Dié uitgawe bevat artikels wat gebaseer is op lesings gehou in Julie 2001 tydens 'n Neerlandistiekkongres in Dikhololo, in die omgewing van Pretoria. Die skildery op die omslag van Jacob Hendrik Pierneef (1886-1957) benader die landelike atmosfeer van hierdie byeenkoms. Nie alle lesings wat tot artikels verwerk is, kon nou gepubliseer word nie. In Desember 2002 verskyn die orige kongresartikels.

Baie TN&A-lesers sal die gerug gehoor het dat die publikasie - soos tientalle ander Suid-Afrikaanse tydskrifte - nie op die voorlopige lys van geakkrediteerde tydskrifte voorkom nie. Triviale tydskrifte wat nooit geakkrediteer was nie, kom wel op die lys voor; so ook tydskrifte wat sedert jare gelede al nie meer gepubliseer word nie. Niemand kan sê waarom TN&A nie op die lys voorkom nie. Die verantwoordelike amptenaar by die ministerie kon slegs ontwykende antwoorde gee, waarin die woord "perhaps" steeds voorkom. Hy het ook voortdurend na nie-bestaande medewerkers verwys. In elk geval is dit opmerklik om te sien dat daar op die voorlopige lys slegs drie titels na die letter S opgeneem is en mens sou amper dink dat iemand te moeg was om ook al die titels met die T van "Tydskrif" ook nog oor te tik. Die leesteken wat die meeste op die voorlopige lys voorkom is - heel tipies - 'n vraagteken.

Allerlei universitêre instansies doen nou hulle bes om die skade ongedaan te maak en die ou lys met geakkrediteerde tydskrifte weer erken te kry. Die redaksie kan maar net wag, aangesien die ministerie nie in staat is om op versoeke te reageer nie.

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) | [Kontaknommers](#) | [Algemeen](#) | [Riglyne vir outeurs](#) | [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 8ste Jaargang, Nommer 2. Desember 2001

Dans op een choreografie van gisteren. De Indo-romans van Alfred Birney

- Wilfred Jonckheere -

Abstract

Alfred Birney belongs to a group of so-called Indo-writers in the Netherlands. Most of them were born in the Netherlands as the offspring of "Indo's" or people of racially mixed descent that hailed from Holland's former colony of the Dutch East Indies (now known as Indonesia). In this paper three of Birney's Indo-novels are discussed, namely *Vogels rond een vrouw* (1991), *De onschuld van een vis* (1995) and *Het verloren lied* (2000). These novels stand out in Birney's work as he has also produced novels and short stories which cannot be classified as Indo-literature. The above mentioned novels are to a certain extent auto-biographical, but more importantly, they raise, amongst other things, the dilemmas and tensions of the young Indo victimized by family traumas which have their origin in the colonial past. This paper sets out to define specific characteristics of Birney's three novels which illuminate important aspects of Dutch post-colonial literature.

In zijn *The location of culture* poneert Homi Bhabha (1994: 12) dat transnationale geschiedenissen van migranten, van mensen die gekoloniseerd zijn of van politieke vluchtelingen thans een prominente plaats in de wereldliteratuur innemen. Zijn woorden schijnen de laatste jaren bevestiging te krijgen in Nederland waar literair werk van (tweede generatie) migranten met de publicatie van werk van Abdelakader Benali, Yasmine Allas, Kader Abdolah en Lulu Wang de laatste tijd veel aandacht krijgt. Men zou echter gemakkelijk kunnen vergeten dat andere "etnische" schrijvers van bijvoorbeeld Surinaamse, Antilliaanse of Indisch-Nederlandse ("Indo") herkomst dit soort literatuur al geruime tijd beoefenen, maar dan natuurlijk vanuit een ander perspectief. Een van de Nederlandse Indoschrijvers, namelijk Alfred Birney, auteur van zes romans (waaronder drie Indo-romans), een verhalenbundel, de bloemlezing *Oost-Indische inkt* (1998) en een bundel beschouwingen, verdient onze aandacht. [\(1\)](#)

1. Indo-schrijvers

De Nederlandse Indo-schrijvers zijn de nazaten van "Indo's", dit wil zeggen Indo-Europeanen of mensen van gemengd bloed, afkomstig uit de voormalige kolonie "Nederlands-Indië" (thans bekend als de Republiek Indonesia). Tot deze Indo-schrijvers die allemaal in Nederland na de onafhankelijkheidswording van Indonesië geboren zijn en die zich als de "tweede generatie" Indo's zien, rekent men naast Alfred Birney ook Marion Bloem (wellicht de bekendste van deze groep), Jill Stolk, Ralph Boekholt, Nicolette Smabers, Ernst Jansz, Glenn Pennock, Theodor Holman. [\(2\)](#) Bloem en Birney zijn literair gesproken het meest productief. Voor inwoners van het multiculturele Zuid-Afrika is hun werk bijzonder interessant door de herkenbaarheid van de problematiek die erin ter sprake komt. Zij behoren van huis uit tot een mengcultuur en zetten zich in hun boeken met variërende

heftigheid af tegen marginalisatie en vermeend racisme van hun landgenoten.

Hun werk behoort tot de postkoloniale literatuur indien we met Ashcroft, Griffiths en Tiffin (1998: 186) postkoloniale literatuur definiëren als de literaire werken die zich bezighouden met "the effects of colonizations on cultures and society". In *The empire writes back* (Ashcroft e.a. 1994: 2) zeggen deze auteurs: "We use the term "post-colonial", however, to cover all the culture affected by the imperial process from the moment of colonization to the present day. This is because there is a continuity of pre-occupations throughout the historical process initiated by European imperial aggression". Ashcroft en zijn collega's hadden natuurlijk de agressie van het Britse "empire" in gedachten, maar hun definitie kan men ook van toepassing maken op de Nederlandse kolonies en de gevolgen van het koloniaal beleid voor zekere mensen en groepen.

De Nederlandse Indo's van de tweede generatie vormen echter een bijzondere groep: persoonlijk hebben ze het oude Nederlands-Indië nooit gekend aangezien ze na de koloniale periode in Nederland geboren zijn of (zoals Boekholt en Pennock) naar Nederland kwamen toen ze nog kinderen waren. Aan de andere kant zijn hun ouders (of toch een van beiden) wel in het voormalige Nederlands-Indië geboren en getogen. Zij vormden destijds in het hiërarchische Nederlands-Indië een speciale groep, tussen de Nederlanders en de inheemse bevolking in, maar dichterbij de Nederlanders zelf. Na de vrijmaking van Indonesië werden zij ook als een soort landverraders gezien en kozen vele Indo's ervoor zich permanent in Nederland te vestigen. De nawerking van de traumatische jaren veertig in de kolonie en de moeilijke integratie in de Nederlandse samenleving lieten bij niet weinigen van deze generatie diepe sporen na. De meesten voelden zich nog Indisch, bleven Maleis spreken met hun vrienden en gingen nog op in de cultuur van het oude moederland. Hun kinderen, de zogenoemde tweede generatie, waren natuurlijk getuigen van die fenomenen waarvan ze zich vervreemd gingen voelen omdat zij al voor een goed deel vernederlandst waren. De schrijvers onder hen deden wel hun voordeel met wat ze van hun ouders over de koloniale periode vernamen. Het leverde vertelstof op die ze op persoonlijke wijze en gemengd met eigen ervaringen in Nederland verwerkten in hun geschriften.

Dat was bijvoorbeeld het geval met Alfred Birney wiens vader ten tijde van de politionele acties (3) in de late jaren veertig de kant van de Nederlandse overheid had gekozen, zich daardoor vervreemde van zijn Indonesische landgenoten en na de onafhankelijkheidsstrijd in Nederland belandde, een voor hem totaal onbekende omgeving. Vervreemding van de eigen wereld, diaspora, desoriëntatie of "dislocation" zijn karakteristiek van post-koloniale cultuur. (4) De invloed van land en cultuur waar de migranten belandden – in het geval van de Indo's: Nederland – heeft altijd op de verplaatste groep en vooral hun nakomelingen een grote nawerking gehad. Voor Birney's vader leidde de migratie en vooral het onverwerkte verleden tot onstabielheid, paranoïa en het uiteenvallen van zijn gezin. Zijn zoon Alfred daarentegen slaagde er gelukkig in om die negativiteit voor een goed deel om te buigen tot creativiteit in de vorm van een literair oeuvre waarin hij zich afreageert op het huiselijke milieu waaruit hij afkomstig was.

Autobiografische trekken treft men niet alleen in Birney's werk aan maar ook in dat van zijn groepsgenoten waarin eveneens de problematiek van de Indo in Nederland of van de late nawerking van het Nederlandse koloniale beleid behandeld worden. Fragmenten uit hun werk komen voor in de laatste afdeling van de bloemlezing *Oost-Indische inkt* (1999), samengesteld door Alfred Birney.

2. In het voetspoor van de Arend

Birney's eerste romans, *Tamara's Lunapark* (1987) en *Bewegingen van heimwee* (1989), verschenen niet onder het etiket van Indo-literatuur. Hij wilde in de eerste plaats naam maken als een Nederlands schrijver en koos thema's waarin de zoektocht naar het verleden en een verlangen naar geborgenheid gestalte krijgen.

Birney blijft herinneringen najagen in zijn eerste Indo-roman, *Vogels rond een vrouw* (1991). De thematiek van de zoektocht naar de eigen identiteit, de bijzondere structuur en de stijl van de roman droegen ertoe bij dat dit verhaal bijval oogstte in de Nederlandse pers. (5) Het zal ook geholpen hebben dat het hier om Indisch-Nederlandse literatuur gaat, een genre dat nog steeds erg in trek is in Nederland.

Afgezien daarvan kan men zich afvragen of de bijval in de Nederlandse pers verband houdt met schrijversstereotypering, een fenomeen waaraan Birney zich vaak heeft geërgerd. In zijn controversiële *Journal van Cyberney* (2001) klaagt hij de "Apartheid in de literaire kritiek" in Nederland aan. Hij heeft het daar onder meer over zijn dilemma als schrijver: "representeer je een groep of jezelf? In mijn geval: representeer je de Indische groep van je vader, de Hollandse groep van je moeder of beide? Op grond van mijn uiterlijk is het eerste gewenst, niet direct het tweede" (156). Zijn hoofdbezwaar is tegen diegenen die specifieke verwachtingen van hem als schrijver koesteren en het niet kunnen verwerken dat hij zich evenzeer Nederlander als Indo voelt en het recht heeft om over beide onderwerpen te schrijven. Hij zegt verder: "Beide groepen tegelijk vertegenwoordigen wordt (onbewust?) gezien als vals spel, onduidelijk gedrag, op zijn ergst als verraad" (157). Volgens Birney bespraken zekere recensenten alleen zijn "Nederlandse" romans, terwijl anderen alleen belangstelling hadden voor zijn Indisch-Nederlandse of postkoloniale romans.

Het verhaal van *Vogels rond een vrouw* speelt zich in Nederland én in Indonesië af en strekt zich uit over een vrij lange periode: vanaf de jeugd van Alan Noland in het ouderlijke huis in Nederland tot de reis door Java wanneer hij veel ouder is en het raadsel van zijn Indo-vader en diens voorgeslacht ter plekke probeert te ontrafelen. Als we het verhaal zo bekijken gaat het zoals in de eerste romans weer om een zoektocht, een reis door het doolhof van het verleden, een (vruchteloze) poging om in het reine te komen met het heden.

Volgens Cirlot (1962: 157) in navolging van Carl Jung is reizen een beeld van een aspiratie, van een niet-verzadigd verlangen dat nooit zijn doel vindt. Tussen reizen en zoeken is geen verschil. Het is een poging om de weg door en uit een doolhof te vinden. In Alan Nolands geval is dit de doolhof van het heden en het verleden van zijn familie in diverse tijdperken en gebieden van de wereld. Hij blijft op zoek of op reis naar de waarheid, maar die is niet te achterhalen of te formuleren omdat die niet absoluut is. Iedereen heeft zijn eigen waarheid.

Birney biedt zijn verhaal in drie afdelingen aan die elk onderverdeeld zijn in een reeks hoofdstukken bestaande uit taferelen in diverse toonaard. Deze gefragmenteerde vertelwijze gecombineerd met het gebruik van verschillende vertellers is een uiterst geschikte techniek om het door omstandigheden verbrokken bestaan van de hoofdpersoon te reconstrueren.

In elke afdeling maakt hij op effectieve wijze gebruik van verschillende vertellers die echter uitingvormen zijn van dezelfde persoon. Eerst komt een ik-spreker aan de beurt die de lezer inlicht over de jeugdijaren van Alan en zijn broer Philip Noland die opgroeien in een huisgezin in Nederland dat gedomineerd wordt door een schizofrene vader met de naam Arend. (6) Arend is een Indo die petjoh (7) met zijn vrienden praat, getrouwd is met Anneke, "een Brabantse schoenmakersdochter" (17) maar door zijn Indisch oorlogsverleden helemaal onstabiel is geworden. Deze "verloren zoon" (27) die raadselachtig verbonden is met zijn verre moeder, heeft zijn ziel op Java achtergelaten (14), en voert, zoals later blijkt, een "papieren guerilla-oorlog" (38) op zijn tikmachine om zijn mémoires te schrijven. Zijn onstabielheid uit zich ook in agressiviteit tegen zijn familie en zijn nachtelijke dwaaltochten door het huis wanneer hij in zijn schimmenwereld op zoek is naar Indonesische terroristen. Het blijkt dat hij als Indo destijds in de politioenele acties voorafgaand aan de Indonesische onafhankelijkheid aan de kant van de Nederlanders gevochten had.

De jonge en sensitieve Alan en zijn broer worden thuis gefascineerd door diverse objecten van Indische oorsprong: de drie familieportretten boven het bed in de ouderlijke slaapkamer, de Chinese vazen (een geschenk van de geheimzinnige op Java wonende Chinese grootmoeder Sie Swan Nio), het schilderij met een Indonesische vulkaan, de mysterieuze pakjes die van tijd tot tijd uit het verre Indonesië aankomen en die de achterdochtige moeder Anneke prompt weggooit omdat ze bang is voor vergiftiging en "goena goena". Alans huiselijke wereld is dus een wereld die door een reeks geheimzinnige Indische objecten en vrees ondermijnd wordt. Dit heeft tot gevolg dat hij slaapwandelt's nachts wat ook een soort zoeken naar een onzeker doel is.

In deel twee van deze roman verandert het vertelperspectief van de "ik" in een combinatie van "jij" en "ik", beide uitingvormen van dezelfde focaliserende persoon, namelijk Alan Noland. We zijn nu een heel aantal jaren verder in de handeling en de vertellende of schrijvende "ik" is in het vertelheden als het ware in een gesprek met de "jij" van vroeger: "Ik leg dadelijk de pen neer. De ochtend gloort. Ga jij maar slapen" (94) zegt hij tegen zijn alter ego aan het eind van deze afdeling. Deze tweespraak met de eigen persoon werkt heel goed om de ontwikkeling van groeiende inzichten in het raadsel van de vader en diens herkomst te relativiseren. Vogels rond een vrouw is inderdaad een soort "Vatersuche", een poging om hem die tegelijkertijd veracht en bemind wordt, te verstaan. Afgezien daarvan is het ook een zoektocht naar de raadselachtige grootmoeder Sie Swan Nio wier "magische aanwezigheid" (10) vanaf de eerste bladzijden aanvoelbaar is. De grootmoeder die steeds in Indië gewoond heeft en daar overleden is, treedt nooit reëel op in het verhaal. Zij is de grote afwezige/aanwezige die zich soms in geheimzinnige situaties of in Alans dromen openbaart omdat hij volgens zijn vader haar lievelingskleinkind was. Instinctief beseft Alan echter dat zij een sleutel kan zijn om de deur naar zijn vaders raadselachtige verleden te openen. Alles wat er van haar overblijft is haar portret en ook een beetje zand dat afkomstig is van haar graf op Java en de geheimzinnige Chinese vazen waarvan zijn vader hem en zijn broer er elk een cadeau doet. Het zijn objecten met een geheimzinnige lading die, Alan – nu een jonge man – ertoe aan zetten om iets van de verborgen Indische realiteit die achter deze objecten schuil gaat, in de voormalige kolonie op te sporen. Opnieuw dus het motief van de zoektocht, een essentiële component in het werk van Alfred Birney. Ook de beheptheid met dingen die een realiteit of een wereld schijnen te verbergen is hier belangrijk romanmotief.

Voor het derde en het langste deel van Vogels rond een vrouw, maakt Birney nu,

zoals in de meeste van zijn andere romans, gebruik van een externe vertelinstantie. In tegenstelling tot de andere romandelen waar alles in de verleden tijd geschiedt, schakelt de verteller nu over naar de tegenwoordige tijd om Alans reis naar en door Indonesië te actualiseren. Het motief van de reis naar Indonesië is volgens Frank Vermeulen (1988: 230) een typisch element van Indo-romans. Volgens hem is die reis een "beeld van het op zoek gaan naar de eigen identiteit." Al deze "roots"-reizen zijn ook pogingen om in de tijd te reizen en daarom gedoemd te mislukken. Dat geldt bijvoorbeeld voor Zon in Marion Bloem's *Geen gewoon Indisch meisje* of Joch in de roman *De overkant* van Ernst Jansz. Hetzelfde geldt voor Birney's hoofdfiguur. Alans bedoeling is om het beeld dat hij zich aan de hand van zijn vaders memoires gevormd heeft te toetsen aan de werkelijkheid en diens Indisch mysterie te ontrafelen. Zijn zoektocht levert echter weinig op. Aanvankelijk heeft hij een "gevoel van thuiskomst" (102) in Jakarta, maar de ontdekking van zijn vaders – en in zekere zin ook zijn eigen – land van herkomst leidt toch tot een teleurstelling. De mensen en de natuur waarover hij in verhalen van zijn vader en uit brieven gehoord had, nemen plotseling reële vormen aan: tante Lea, bijvoorbeeld, die met haar dochter en kleinzoon in Soerabaya woont en wiens man, Josida, tijdens de onafhankelijkheidsstrijd spoorloos was verdwenen. De grote vraag voor Alan is of zijn vader wel was wat hij beweerde ooit te zijn geweest? Het blijkt nu dat de vroegere heldendaden van zijn vader waarvan hij zogenaamd nog de littekens draagt, verzinsels zijn geweest. Tante Lea schept twijfel over diens zogenaamd militair verleden. Volgens haar bezat haar broer niet eens een geweer en ging hij zelden het huis uit in die stormachtige periode.

Alans bezoek aan diverse familieleden en zijn kennismaking met Jakarta, Surabaya, de berg Kawi, Yogyakarta en Ungaran waar zijn grootmoeder begraven ligt, heeft iets van een bedevaart, zelfs een boetetocht. Het is een poging om iets van het verleden ongedaan te maken, boze machten te bezweren en raadsels op te lossen. Alan zoekt ook zijn weg door de doolhof van oude familierelaties en intriges maar wordt tenslotte niet veel wijzer. Uiteindelijk beseft hij dat hij niet meer dan een waardeloze "cicak", een soort salamander, is en dat hij danst "op een choreografie van gisteren. Ik jaag op muggen die hier niet meer zijn" (140). Het verwaarloosde graf van zijn grootmoeder in Ungaran is het eindpunt van zijn pelgrimstocht. Zijn aandacht wordt afgeleid door een krassende raaf, soortgelijk aan degene die Alans moeder Anneke jaren geleden in haar kamer in Holland had gezien toen ze instinctief wist dat de oude grootmoeder op Java overleden was (31).

Vogels, bekende symbolen voor menselijke geesten of zielen, functioneren in deze roman meestal als de aankondigers van de angstwekkende of de spookachtige dimensies van het bestaan. Angst wordt bijvoorbeeld al gesuggereerd door de bijnaam van Alans vader, namelijk "De Arend", vooral omdat er in de zitkamer een wandkleed hangt met een jachtafereel van een adelaar die zich op een vluchtend hertje stort. Dit slachtoffer waarmee Alan zich instinctief associeert, roept een parallel op met hemzelf wanneer hij tijdens zijn slaapwandelingen door de hallucinerende vader achtervolgd wordt. "Er was geen warm nest onder zijn vleugels te vinden (...) Jullie waren nog altijd bang voor zijn snavel en klauwen" (39) zegt hij verder tegen zichzelf.

Alan is als kind ook steeds geboeid door de "garoeda", de arend, die op de luchtpostbrieven uit Indonesië gedrukt staat en die iets van de mysterieuze wereld van de vader en de grootmoeder oproept. Aan het eind van het verhaal zit hij in een toestel van de Garuda, de Indonesische luchtvaartmaatschappij dat zich van "Arends moederland vandaan beweegt en op weg is naar zijn vaderland" (174). Op dat moment heeft Alan zijn ontzuisterende zoektocht door Indonesië achter de rug,

al zijn de familiegeheimen niet opgelost. Hij zit als het ware binnen in een vogel en is zijn angsten nauwelijks de baas. Zoals de titel van dit finale hoofdstuk aangeeft blijft hij "in de lucht" hangen, onzeker.

De roman *Vogels* rond een vrouw mag een zoektocht naar de vader en de geheimzinnige grootmoeder zijn, uiteindelijk is het ook een zoektocht van de verteller naar zichzelf en zijn eigen identiteit. Alan probeert zichzelf te vinden tussen diverse generaties en familievertakkingen die uit ver uiteen liggende landen en culturen afkomstig zijn. Hij ervaart het dilemma van iemand die nergens thuis is. Niet voor niets is zijn familienaam Noland. Al vergeet hij zijn Indo-schap niet en beleeft hij Indonesië tijdelijk als een soort "thuiskomst", toch beseft hij hoe Nederlands hij is, hoe vreemd voor de lokale mensen die hem vragen waarom hij in Nederland en niet op Java woont. Deze cultuurschok is een belangrijke ervaring in het gevoelsleven van de verteller. Hij weerspiegelt de ervaring van de huidige generatie Indoschrijvers in het algemeen die nog geconditioneerd is door de mythe van de ouders.

[\(8\)](#)

Centraal in deze roman is dus ook het vreemdelingsbegrip dat Birney op treffende wijze wist te suggereren, het niet-behoren tot de ene of de andere groep. Door het asociaal gedrag van zijn vader is Alan vervreemd van eigen familie en achtergrond. Zijn Nederlandse landgenoten laten hem na de Molukse treinoverval ook een ongewenst element in eigen land voelen. In Indonesië is hij evenmin echt thuis en loopt hij trouwens rond met angst voor wraakmaatregelen van ex-guerillastrijders. Alan is inderdaad zozeer geconditioneerd door zijn vaders verhalen over zijn "vijanden" dat diens angst voor wraaklustigen zich op hem heeft overgeplaatst. Zoals zijn vader is hij slachtoffer van zijn illusies die een schimmenspel zijn. Het wayangspel en de wayangpoppen uit het hoofdstuk "Gunung Kawi" zijn in deze context een belangrijke metafoor in de roman. [\(9\)](#) Op een avond na een wayangvertoning die hij bijgewoond heeft, wordt hij aangesproken door een geheimzinnige figuur die uit een steegje tevoorschijn komt en die hij eerst aanziet voor een potentiële moordenaar. Het blijkt echter iemand te zijn die illegaal een geweer wil verkopen om op apen te jagen. In Yogyakarta koopt Alan twee wayangpoppen waarvan hij er een aan zijn vader wil geven. Van een familielid verneemt hij dat ze Rama en Krishna voorstellen, een zoon die de reïncarnatie van zijn vader is, een vingerwijzing naar het feit dat Alan niet aan zijn noodlot kan ontsnappen.

Arend, Alans vader, was ook voortdurend op zoek naar schimmen van het kwade dat hij meende te moeten uitroeien. Hij is zelf een soort wayangvertoner van zijn eigen geschiedenis in de Hollandse huiskamer: "'s Avonds na televisie ontstak hij als een dalang, een wayangvertoner, de lamp op zijn bureau om vanuit zijn Indisch jongenshart, harkend in de puinhopen achter zich te verhalen hoe hij had geleden" (39).

Alan kan zich niet losmaken uit die boze kring van schimmen. Zo wordt hij zelf de verpersoonlijkte vrees van zijn vader wanneer hij Indonesië bezoekt, bang dat men hem als de zoon van de verraderlijke guerrillahater zal herkennen. Zoals zijn vader is hij ook slachtoffer van zijn angst voor schimmen, voor de spookachtige stille kracht die op wraak belust is.

3. Het vijandig heiligdom

Ook in zijn volgende roman komt de hoofdfiguur tot de conclusie dat hij zich niet uit de macht van de nu verdwenen vader kan losmaken. Birney's tweede Indo-roman, getiteld *De onschuld van een vis* (1995), vertoont inderdaad bepaalde overeenkomsten met *Vogels rond een vrouw*. Het hoofd-personage, in dit geval Edu(ard), is ook een in Nederland opgegroeide Indo afkomstig uit een gezin met een asociale, tirannieke vader die een onverwerkt oorlogsverleden op Java heeft gehad. Het gezin is ook uiteengevallen, maar de vader, "een zogenoemde kampong-Indo", is op het moment dat het verhaal begint spoorloos verdwenen, waarschijnlijk dood. (10) In opdracht van zijn moeder komt Edu de benedenflat waar zijn vader zich gevestigd had, leegmaken. De externe vertelinstantie focaliseert ook weer de fijngevoelige zoon, die vroeger als kind getraumatiseerd was door de vader en soms slaapwandelde.

In tegenstelling tot de vorige roman is de hoofdhandeling van het vertelhelden hier niet over een groot aantal jaren uitgestrekt, maar slechts over een paar dagen, alhoewel terugverwezen wordt naar momenten die ver in het verleden liggen. Het verhaal speelt zich in de heel beperkte ruimte van de flat af, maar wordt wel bij tijden uitgebreid naar andere plaatsen waarover Edu zit na te denken en waar het vroegere gezin of bepaalde personen daaruit ooit gewoond hebben of geweest zijn.

Van goena-goena of spookachtige elementen die *Vogels rond een vrouw* zo typeerden is hier geen sprake. De onschuld van een vis is een kil relaas over de meedogenloze poging van de zoon om de leefruimte van de paranoïde verdwenen vader te elimineren en zodoende de vader tot in zijn ziel aan te tasten. Geen verkwikkende leesstof maar een goed verteld en geconstrueerd verhaal waarin retrospectie een belangrijk structurerend component is. De bedoeling van die veelvuldige terugblikken is om de lezer te informeren over het vroegere familieleven van Edu, zijn broer Joshua, zijn zuster Ella en hun ouders. In die terugblikken is de zeer autoritaire vader de levende aanwezige, terwijl hij in het vertelhelden waarin Edu de flat laat leeghalen, de permanent afwezige is, dat wil zeggen lichamelijk afwezig. In de perceptie van Edu huist zijn geest nog wel in de dingen die hij achtergelaten heeft: een groot portret van hem in "Chinees vechtkostuum" (46) boven zijn bed bijvoorbeeld, zijn scooter, de weinige meubels en boeken en vooral het aquarium met een schuchtere meerval, een rivierroofvis. Dat de vader alleen maar negatieve connotaties bij Edu oproept blijkt duidelijk uit de attributieven die hij aan hem toekent: "beul" (38, 48); "dictator" (49); "geschifte despoot" (62); "machtige vijand" (79). Voor de moeder was hij volgens Edu haar "verkrachter, haar cipier, vampier" (82), etcetera. Zijn boosaardige gedrag is een gevolg van zijn verleden als gevangenebewaarder en martelaar van landgenoten in "de oude kolonie" (84). (11) Sadisme en vervolgingswaan hadden zijn vermogen tot normale menselijke relaties verwoest. Hij bleef zich omringd voelen door de oude vijanden die op wraak zinden op hun beul, zodat zijn persoonlijke ruimte een "vijandig heiligdom" (22) of een sadistisch universum werd.

Het enige levende element dat Edu in de verlaten flat aantreft is de meerval, de duivelvis in het verwaarloosde aquarium. Deze schuchtere eenzame vis waarop Edu steeds zijn aandacht richt – min of meer zoals de vogels in de vorige roman – wordt een dominant symbool in deze roman. De vis is inderdaad het laatste teken van leven van Edu's vader. Edu ziet hem als "de duivelse bewaker van een burcht" (122) of als "zo 'n monster, zo 'n bijna mens" (144). Overdag is hij meestal onzichtbaar omdat hij zich achter waterplanten in het aquarium verstopt, tenzij hij opgejaagd wordt. 's Nachts daarentegen laat hij zich in het kunstmatige licht van de lichtkap zien en dwaalt hij rond zoals de vader die op zoek was naar zijn slachtoffers.

De grote ironie van deze situatie is dat de vis ook een andere interpretatie toelaat. Hij is niet alleen een symbool van de eenzaamheid van de verdwenen vader, maar ook van Edu zelf die op zijn eentje bezig is de wereld van de vader te vernietigen. In nog een ander opzicht is er een parallel tussen Edu en de vis: "Zwemmen in zo 'n bak zou iets van slaapwandelen weg kunnen hebben" (107), zegt Edu op een bepaald moment. Als de vis slaapwandelt is hij ook metafoor van Edu die zoals de vis gevangene in eigen huis was. Het identificatieproces loopt door tot de laatste bladzijde van deze roman waar Edu zich niet kan losmaken van de duivelvis "slaappwandelende in zijn gevangenschap" (191). Zoals de vis de gevangene was van zijn eigenaar, slaagt Edu er niet in zich te bevrijden van zijn vader, de vroegere gevangenebewaarder. Edu blijft zijn vaders gevangene al is hij dood of verdwenen. Vanuit het portret boven zijn bed blijft de vader de bijna leeggehaalde woning vullen "met de zwaarte van zijn bevroren adem" (191). Edu's poging om hem te vernietigen door de resterende dingen die hem nog aan zijn vader herinneren te verkopen of weg te geven, mislukt. Hij schuilt niet in de dingen, zijn geest is onaantastbaar. Om de geest van zijn vader tot in het diepst te raken had Edu ook diens prostituee Wanja laten komen, maar ook die ontmoeting loopt falikant af. De gevangenebewaarder laat zijn slachtoffers niet los. De last van het verleden is niet af te leggen en Edu is gedoemd om het kind in zich "voort te moeten voelen leven" (191).

De parallel tussen Edu en de vlieg die symbool is van zijn eigen machteloosheid ten opzichte van de vader valt op. Edu maakt de lastige vlieg in zijn vaders flat dood door een nat washandje naar hem te smijten juist op een moment wanneer de vlieg op het muurportret van Edu's vader zit. Natuurlijk schept deze situatie een nogal expliciete parallel met het verleden toen de vader een nat washandje naar Edu's gezicht gooide wanneer hij hem betrapte tijdens het slaapwandelen. Edu geeft de vlieg aan de vis in het aquarium, een poging tot wraak op de vader maar ook een teken van zijn eigen machteloosheid.

Rob van Erkelen ([12](#)) noemde De onschuld van een vis terecht een "vrij traag boek". Er komen inderdaad weinig gebeurtenissen en dialogen in voor. Het verhaal wordt eerder gedragen door de innerlijke monologen, herinneringen en gedachten van Edu waardoor de handeling dus miniem en bijna helemaal naar een intern vlak verschoven is. Toch heerst er een permanente hoogspanning die deze roman boeiend maakt en die tot een hoogtepunt gedreven wordt door de driehoeksverhouding van Edu, Wanja (de prostituee) en de vis. Wanja slaagt er niet in om haar contact met hem helemaal tot een puur lichamelijke ervaring te verlagen. Edu's aandacht blijft afgeleid worden door de vis die hem zoals zijn vader onverbiddelijk in zijn greep vasthoudt. Hij blijft de meedogenloze gevangenebewaarder.

Het is duidelijk dat Birney's eerste twee Indo-romans queesten zijn, zoektochten van Edu naar de vader of naar de wortels van zijn eigen bestaan die achter een reeks objecten schuil gaan. Uiteindelijk zijn het ook zoektochten naar geborgenheid en menselijke warmte. Alan in Vogels rond een vrouw en Edu in De onschuld van een vis zijn emotioneel en als persoon sterk aan elkaar verwant. Ze hebben behoefte aan veiligheid en aan een zinvolle relatie met de vader die hen verstoot of al verstoten heeft. De vader-zoon relatie schijnt een veel belangrijker rol te spelen dan die van de moeder ten opzichte van de zoon. De verhouding met de moeder wordt wel prominent in Het verloren lied (2000), Birney's derde Indo-roman.

4. Alles waar je naar verlangt

Volgens eigen getuigenis had Birney niet het plan opgevat om met deze roman het derde deel van een trilogie te schrijven. Toch is er reden om aan te nemen dat we hier te maken hebben met een derde deel van een soort Indo-cyclus waarin motieven voorkomen die overeenstemmen met die van de andere twee behandelde romans. (13) Opnieuw komt de Indo-vader en dus de Indo-zoon voor hoewel laatstgenoemde nu blank is en eerstgenoemde niet de geestelijk geteisterde van de andere romans; opnieuw de blanke moeder (Helga Grün) die ditmaal van Duitse afkomst is; opnieuw het uit elkaar vallende gezin wat ertoe leidt dat de zoon eerst bij de stief-grootmoeder belandt en daarna in diverse kindertehuizen tot hij zijn eigen pad in het leven kan kiezen.

Het valt op dat Birney kiest voor muzikale terminologie in een aantal hoofdstuktitels. Hoofdstukken een, drie, vijf en negen krijgen in hun titels termen mee als "Intro"; "Interlude"; "Intermezzo"; "Coda". Esther Wils schrijft in dit verband terecht dat Birney zijn roman beheerst gecomponeerd heeft "met terugkerende thema's en variaties, crescendo's en diminuendo's, met een volgehouden spanning". (14) De bewuste betiteling – en natuurlijk ook die van de roman zelf – wil al een aanduiding zijn van het feit dat muziek een centraal motief in deze roman vormt. Het Birney-thema van de zoektocht naar het verleden neemt in deze roman de vorm aan van een zoektocht naar het verloren lied dat Michael Langenacht, vanuit wiens standpunt het hele verhaal verteld wordt, op een avond op de radio gehoord had toen hij als kind in Den Haag bij zijn grootouders logeerde. Zijn grootvader had de jonge Michael bewust gemaakt van de wonderen van muziek en de geheimen van de radio: "De lange golf noemde hij een lege balzaal, de korte golf een eng doolhof. Ik moest maar op de middengolf zoeken, de brede boulevard. Daar werd het 's avonds druk en spannend en kon je op de zwakste zenders gaan jagen: die waren eigenwijs en brachten je vaak de mooiste muziek" (8). Daar hoort hij ook flarden van het lied dat hem zijn verdere leven zal fascineren en dat hij blijft zoeken, wellicht omdat het iets vertegenwoordigt van de warme, veilige wereld van zijn grootvaders verhalen en een sfeer oproept die verloren is gegaan sedert de grootvader voor goed vertrokken is naar Indonesië. Laatstgenoemde wist wel dat het daar "niet meer was als toen" (8) maar die koloniale wereld is voor hem ook een soort verloren lied dat hem blijft achtervolgen en waarvan hij zich niet kan losmaken.

De grootvader was het ook die Michael aangespoord had piano te gaan spelen want "als muzikant ben je nooit alleen, zul je nooit alleen zijn later" (8). Muziek is lot en noodlot in deze roman. De liefde voor muziek vindt zijn oorsprong in de grootvader die de pianist van het "Trio Langenacht" in Soerabaja was. Tot deze band behoorde ook ene Quadrado, de bassist die na de verdwijning van de grootvader bij Michael's grootmoeder is komen wonen. De suggestie is dat zij al vroeger een geheime verhouding hadden. Grootvader Langenacht is het die Michaels muzikalenten wakker maakt zodat hij later piano, viool en mondharmonika speelt. Michaels vader is ook muzikant en zijn moeder gaat op in het cabaret. De passie van de ouders is echter de oorzaak van de desintegratie van het gezin zodat Michael in kindertehuizen opgroeit. Daar weet hij zich echter stand te houden met zijn muzikale talenten die bewondering opwekken bij de andere jongens vooral wanneer hij de bekende liedjes van die tijd (de jaren zestig) kan spelen. Zoals de radio is vooral de piano een troost voor de eenzaam opgroeiende jonge man.

De radio met zijn bijzondere aantrekkingskracht stimuleert vooral zijn verlangen

naar het verleden toen zijn bestaan nog goed en vol belofte was. Dit is de wereld van het verloren lied, van de geïdealiseerde grootvader die het verlangen naar verre, onbestemde werelden in hem opgewekt had. Het is ook het lied dat hem een gevoel van veiligheid en innerlijke harmonie geeft: "Zolang de zangeres er was kon mij niets gebeuren, want ze omsloot alles om me heen, het huis, de straat, het park, de hele wereld, alles wat ver en tegelijk zo dichtbij was en zich niet liet grijpen in de zwaarte van de nacht" (17).

Het liedmotief loopt als een rode draad door de hele tekst. Op de meest onverwachte momenten meent hij het te horen, dikwijls in situaties die iets met slaap of slaapkamers te doen hebben. Op een bepaald ogenblik meent hij zijn slapende moeder enkele noten uit het lied te horen zingen (62). Dat is ook het geval met zijn vriend Rico (178) die het tot Michaels grote verbazing in zijn slaap ligt te neuriën. Het lied vertegenwoordigt zijn "diepste zwakke plek" (179) en het stimuleert ook zijn passie voor muziek, het enige element dat zijn bestaan in de kindertehuizen zinvol maakt en hem in staat stelt zijn eenzaamheid te overwinnen. De wereld van muziek is een toevluchtsoord, een concretisering van zijn ontsnappingsdrang.

Lied en erotische fantasie worden soms ook in verband met elkaar gebracht in deze tekst. Het lied is even onvindbaar als het idyllische meisje dat hem op een zomerkamp eens een rode strik als pand had gegeven. Beiden staan voor "de onuitgesproken belofte van het leven, dat alles waar je naar verlangt ooit ingelost zal worden" (275).

Ook de radio waar zijn grootvader hem naar heeft leren luisteren blijft een belangrijk element in het verhaal. De radio is vanzelfsprekend een middel om het verloren lied te vinden, maar het is ook een middel om bij het onbereikbare uit te komen en het vreemde en verre dichtbij te brengen. De radio maakt zijn ruimteperspectief open.

De droomwereld en de harde buitenwereld contrasteren sterk in de beleving van de opgroeiende Michael. Van zijn grootmoeder verneemt hij dat de door hem geïdealiseerde grootvader "een smeerlap" was en de bijnaam "Soerabaja Johnny" (57) had, een levensgenieter en vrouwenloper was die bij een vrouw in de kampong een kind had verwekt, namelijk Michaels vader die meegesmokkeld werd op de boot naar Nederland. (15) Deze Indo-vader die alleen maar Maleis met zijn vrienden praat en naar krontjong-muziek met hen luistert in zijn "jazzhol" (42) thuis, maakt Michael meer bewust van zijn eigen Indo-schap zodat hij in de diverse kindertehuizen bij voorkeur vriendschap sluit met andere Indo's als Jantje Simon en Alan en Philip Noland.

Toch beschouwt zijn vader het feit dat zijn zoon blank is als "een zegen in dit rotland" (74) hetgeen verder bevestigd wordt door zijn moeder: "en je bent gelukkig geen Indo, zoals je vader, die het hier in Holland moeilijk heeft" (138). Voor zijn Nederlandse grootmoeder is Indië "een vies woord" (38) of "dat smerige tropische land" (57) dat haar man die altijd "een Indische lucht" (34) om zich heen had, van haar wegeloekt heeft. Ze koestert hetzelfde anti-Indische vooroordeel als Philip Noland's Nederlandse moeder in Vogels rond een vrouw die het altijd over "daar ginder" heeft en de pakjes die uit Indonesië aankomen achterdochtig weggooit.

De vaderfiguur is minder dominant in Het verloren lied dan in de twee andere romans. Van diens paranoia heeft Birney nu ook afgezien. Zoals de grootvader is hij wel een rokkenjager die onder meer een verhouding heeft met Wanda, Michaels

vioollerares, maar van een Indisch oorlogsverleden dat hem onstabiel maakt is hier geen sprake. In tegenstelling met de vorige romans is de moeder nu onstabiel, steeds weg van haar gezin, in Duitsland waar ze als cabaret artieste optreedt.

Het wordt duidelijk dat Alfred Birney in zijn werk zijn eigen soort tempo doeloe scheidt in de vorm van een gemis, een romantisch verlangen naar het onbereikbare, naar harmonie en identiteit. Recensent Jan-Hendrik Bakker heeft het terecht over "de door-en-door romantische toon" (16) van dit boek die ook bekend is van zijn andere romans. Hij wijst verder op Birney's "verstilde kwijnen" en een "oud, haast 19de-eeuws besef" dat het leven iets is wat ons overkomt en eigenlijk voor een ander bedoeld is. Wellicht is dit de reden waarom Birney nog nooit naar het grote publiek is doorgebroken.

5. Verdwaald tussen twee werelden

Birney's Indo-romans leveren een zeer waardevolle bijdrage tot de Indisch-Nederlandse literatuur. (17) Bepaalde thema's en motieven in zijn werk treft men ook aan in de romans van de overige Indo-schrijvers, (18) maar die vult hij aan met andere die weer typisch zijn van hem alleen. Wat dit laatste betreft kan men vooral denken aan Birney's neiging om een hoofdfiguur te scheppen die hij als gevolg van interne spanning en verdeeldheid in het gezin van een Indo-vader en een blanke moeder laat terugvallen op zichzelf. Er is bij hem niet alleen de spanning met de racistisch bevooroordeelde buitenwereld, maar ook binnen de familie. Die thematiek geeft ook aanleiding tot een sterk romantisch-melancholische drang bij zijn hoofdfiguur die tot een vlucht in de eigen verbeeldingswereld leidt, vooral dan in Het verloren lied.

Deze neiging laat hij gepaard gaan met een bijna deterministisch levensgevoel dat de mens zijn eigen gevangene of slachtoffer is, zich moeilijk kan losmaken uit het netwerk van het kwaad, vooral als dit net gespannen wordt door mensen van eigen bloed. Permanent afwezige of niet-optredende figuren zoals de grootmoeder Sie Swan Nio in Vogels rond een vrouw, Edu's vader in De onschuld van een vis, grootvader Willem in Het verloren lied zijn daarom even belangrijk als de aanwezige. Zijn hoofdpersonages kunnen zich moeilijk uit de macht- of invloedssfeer van die afwezigen losmaken: ze hebben een verlamdend effect op hen en verhinderen hen zichzelf te worden. In Het verloren lied doet zich echter wel een kentering voor waar de afwezige grootvader stimulerend en creatief inwerkt op Michael en hem een levensdoel geeft.

Deze spanningsverhouding is wellicht ook de reden waarom het gevoelsleven van Birney's hoofdfiguren een grotere klemtoon krijgt dan hun dadendrang. Ze zijn eerder denkers dan doeners, mensen die veel nadenken over het leven en hun interrelatie met anderen. Het verleden speelt ook steeds een belangrijker rol dan het heden en de toekomst. Ze zijn in feite ontheemd in het heden, op hun manier "dislocated", steeds rusteloos verlangend naar het andere en onbereikbare. "Mijn boeken zijn steeds een zoektocht naar iets dat niet meer te vinden is" zegt hij in een interview met Jan-Hendrik Bakker. (19)

Zo laat Birney in drie van zijn romans de eigenzinnige stem weerklinken van de Indo die zich thuis en toch vreemd voelt. Verdwaald tussen heden en verleden is hij op zoek naar een ondefinieerbaar eigenzinnig paradijs. Ergens zijn alle Indo-

schrijvers verdwaald tussen twee werelden: het verbeelde koloniale tropische Indië en de mythe van hun ouders die sterk contrasteert met de huidige postkoloniale realiteit van Indonesië aan de ene kant en het Nederland waarin ze opgegroeid zijn aan de andere.

Vanwege hun culturele hybriditeit leven ze in wat Bhabha (1994: 13) in een verwijzing naar de Kaapse kleurlingen, een "in between reality" noemt. Ze voelen zich weliswaar Nederlands maar dan zonder hun Indische herkomst te verloochenen. In het geval van Birney komt daar, in zijn jongste roman althans, nog het verlangen naar een persoonlijk romantisch utopia bij, een wereld die niet mocht zijn. Op zijn manier en op de maat van het verloren lied danst hij verder op een choreografie van gisteren.

Universiteit van Natal

Bibliografie

Ashcroft, Bill; Griffiths G.; Tiffin, H. 1994. *The empire writes back*. London: Routledge.

Ashcroft, Bill; Griffiths, G.; Tiffin, H. 1998. *Key concepts in post-colonial studies*. London: Routledge.

Bakker, Jan-Hendrik. 1991. *Haagsche Courant*, 6 april.

Bakker, Jan-Hendrik. 2000. *Haagsche Courant*, 1 april.

Bel, Jacqueline. 1999. *Indische letteren en het ghetto van de Nederlandse literatuur*. *Indische Letteren* 14 (2) juni: 95-101.

Bhabha, Homi K. 1994. *The location of culture*. London / New York: Routledge.

Birney, Alfred. (red.). 1998. *Oost-Indische inkt. 400 jaar Indië in de Nederlandse letteren*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.

Birney, Alfred. 1987. *Tamara's lunapark*. Haarlem: In de Knipscheer.

Birney, Alfred. 1989. *Bewegingen van heimwee*. Amsterdam: In de Knipscheer

Birney, Alfred. 1991. *Vogels rond een vrouw*. Amsterdam: In de Knipscheer.

Birney, Alfred. 1995. *De onschuld van een vis*. Amsterdam: Contact.

Birney, Alfred. 1996. *Sonatine voor zes vrouwen*. Amsterdam: Contact.

Birney, Alfred. 2000. *Het verloren lied*. Haarlem: In de Knipscheer.

Birney, Alfred. 2001. *You werd en rnael van Cyberney*. *Internetinkt van Alfred Birney, aangevuld met de top-1000 uit de Indische Belletrie*. Haarlem: In de Knipscheer.

Birney, Alfred. 2001.² *Zonder gezicht*. In: *Tiga Puluh Tahun Studi Belanda di*

- Indonesia/Dertig jaar Studie Nederlands in Indonesië. Depok: Fakultas Sastra Universitas Indonesia, 209-226.
- Bloem, Marion. 1983. Geen gewoon Indisch meisje. Haarlem: In de Knipscheer.
- Boukema, H.J. 1992. Indisch-Nederlandse letterkunde. *Neerlandica extra muros*. 30 (1):1-19.
- Cirlot, J. E. 1962. A dictionary of symbols. New York. Philosophical Library.
- D'haen, Theo. (red.). 1990. Inleiding. In: Herinnering, herkomst, herschrijving. Koloniale en postkoloniale literaturen. Semaian 4. Leiden: Rijksuniversiteit, 1-17.
- Maier, H.J.M. 1996. Indische Literatuur. Bezinningen op een definitie. In: Weerwerk. Schrijven en terugschrijven in koloniale en post-koloniale literaturen. Semaian 15. Leiden: Rijksuniversiteit, 14-30.
- Melker, Jessica; Van der Meij, M. (reds.). 1999. Portrettengalerij Tweede Generatie Indische auteurs. Vakgroep Historische Nederlandse Letterkunde. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (niet gepubliceerd).
- Niemöller, Joost. 1990. Ik ben met tien romans tegelijk bezig. In gesprek met Alfred Birney. *Bzzletin* 19 (169) oktober: 75-80.
- Nieuwenhuys, Rob; Paasman, B; Van Zonneveld, P. 1990. Oost-Indisch Magazijn. De geschiedenis van de Indisch-Nederlandse letterkunde. Amsterdam: Bulkboek, 2de druk.
- Paasman, Bert. 1999. Grenzen en grenscorrecties in de Indisch-Nederlandse literatuur. *Indische Letteren* 14 (2) juni: 66-72.
- Praamstra, Olf. 1997. De omstreden bloei van de Indisch-Nederlandse letterkunde. Een afbakening van het corpus. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde* 113 (3): 257-274.
- Praamstra, Olf. 1999. De ergernis van Couperus, de Nederlands-Indische letterkunde en de persoonlijke ervaring. *Indische Letteren* 14 (2): 59-65.
- Van Dis, Adriaan. 1983. Nathan Sid. Amsterdam: Meulenhoff.
- Van Dis, Adriaan. 1994. Indische duinen. Amsterdam: Meulenhoff.
- Van Erkelen, Rob. 1995. De groene Amsterdammer, 28 juni.
- Van Zonneveld, P. 1995. Album van Insulinde. Beknopte geschiedenis van de Indisch-Nederlandse literatuur. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vermeulen, Danielle. 1999. Alfred Birney draagt zijn vader ten grave. In: Portrettengalerij Tweede Generatie Indische auteurs. Vakgroep Historische Nederlandse letterkunde. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam. 155-169 (niet gepubliceerd).
- Vermeulen, Frank. 1988. De Indische mythe. *Indische Letteren* 3(4): 219-234.

Wils, Esther. Pasarkrant. Maart 2000.

Yati Suhardi, Yusuf, M.; Groeneboer, K. (reds.). 2001. Tiga Puluh Tahun Studi Belanda di Indonesia / Dertig jaar Studie Nederlands in Indonesië. Depok: Fakultas Sastra Universitas Indonesia.

(1) Wie met het oog op al dat werk meer over Birney wil weten vindt niets in bekende Nederlandse literatuurgeschiedenissen of het Kritisch Lexicon van de Nederlandstalige Literatuur na 1945, waarschijnlijk omdat hij pas in 1987 op het literaire podium in Nederland is verschenen. De enige bronnen van informatie over Birney en zijn werk zijn op dit moment van elektronische aard, namelijk zijn eigen website en het jongste CD-Rombestand van LiteRom, waarin een groot aantal recensies van zijn werk uit Nederlandse kranten is opgenomen. Een meer overzichtelijke studie over hem en zijn werk zal men er echter niet aantreffen. Birney was in 1991 recipiënt van de vijfjaarlijkse Paagman Literatuurprijs. De in dit artikel voorkomende biografische gegevens over Alfred Birney en zijn vader zijn hoofdzakelijk afkomstig van A. Birney zelf via uitgebreide e-mail correspondentie. Zie ook Alfred Birney (2001), evenals Joost Niemöller (1990) en Danielle Vermeulen (1999).

(2) Hun voorganger was Jan Boon (1911-1974) die van de schrijversnamen Tjalie Robinson en Vincent Mahieu gebruik maakte. Over de Tweede Generatie Indo-literatuur zie onder meer: Rob Nieuwenhuys; Bert Paasman; Peter van Zonneveld, Oost-Indisch Magazijn (1990); Frank Vermeulen, "De Indische mythe" (1988); Alfred Birney (red.), Oost-Indische inkt (1998) Peter van Zonneveld, Album van Insulinde (1995) Jessica Melker en Mariska van der Meij (reds.), Portretgalerij Tweede Generatie Indische auteurs (1999).

(3) Militaire acties gevoerd door het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) en het Nederlandse leger tegen de Indonesische vrijheidsbeweging in 1947 en 1948.

(4) Vgl. Key concepts in post-colonial studies: "The descendants of the diasporic movements generated by colonialism have developed their own distinctive cultures which both preserve and often extend and develop their original cultures" (Ashcroft e.a. 1998: 70).

(5) Zie onder meer J. Goedegebuure, HP/De Tijd, 17 mei 1991; F. de Rover, Vrij Nederland, 6 juli 1991; J. Diepstraten, De Stem, 12 juli 1991.

(6) De Noland-figuur komt ook in andere romans van Birney voor, namelijk Tamara's lunapark, Bewegingen van heimwee en Het verloren lied.

(7) Nederlands-Maleise mengtaal die door Indo's gebruikt wordt.

(8) Zie Vermeulen 1988.

(9) Een wayangspel is een traditioneel Indonesisch schimmenspel waarin steeds botsingen tussen goed en kwaad voorgesteld worden.

(10) Een "kampong-Indo" was een Indo die niet door de Europese vader erkend

werd en die destijds in Nederlands-Indië en later ook in Nederland in de jaren vijftig en zestig als een schande werd ervaren.

[\(11\)](#) Soortgelijke onstabiele vaderfiguren en huistirannen, meestal geteisterd door een verleden in het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger of Japanse gevangenschap, treft men ook aan in diverse romans van Adriaan van Dis en Frans Lopolalan. Birney's vaderfiguur in *De onschuld van een vis* is echter de meest onmenselijke van allemaal.

[\(12\)](#) *De Groene Amsterdammer*, 28 juni 1995.

[\(13\)](#) De gedachte aan een Indo-cyclus uitte Birney in een interview met Joost Niemöller (1990: 81): "Mijn levenswerk zal denk ik een romancyclus zijn over een Indische familie in Nederland. Daarbij wil ik van halverwege de vorige eeuw tot het einde van deze eeuw gaan. Ik hou geen belpaalde volgorde aan. De Indische romans zijn uiteindelijk belangrijker dan de tehuisromans".

[\(14\)](#) *Pasarkrant*, maart 2000.

[\(15\)](#) Edu's vader in *De onschuld van een vis* is ook een "kampong-Indo".

[\(16\)](#) *Haagsche Courant*, 1 april 2000.

[\(17\)](#) De draagwijdte van de term "Indisch-Nederlandse literatuur" en wat wel of niet tot het corpus behoort is omstreden. Volgens Rob Nieuwenhuys, Bert Paasman en Peter van Zonneveld (1990), H.J. Boukema (1992) en Peter van Zonneveld (1995) behoren schrijvers van de "tweede generatie" wel bij die letterkunde. Olf Praamstra (1997) aan de andere kant wil de omvang van het corpus inperken door het criterium van persoonlijke ervaring van de kolonie toe te passen. Dit sluit de "tweede generatie" dus uit. Zie ook: Theo d'Haen (1990) en H.J.M. Maier (1996). De discussie werd in juni 1999 voortgezet in het tijdschrift *Indische Letteren*, 14(2) dat de neerslag bevat van een lezingenmiddag over het "eigen gebied" van de Indische letteren. Praamstra houdt zich bij zijn standpunt. Peter van Zonneveld, Siegfried Huigen, Bert Paasman en Jaqueline Bel pleiten daarentegen voor een meer inclusief corpus dat de postkoloniale literatuur en dus ook die van de "tweede" en zelfs "derde generatie" (?) (Van Zonneveld) insluit.

[\(18\)](#) Zie Vermeulen 1988.

[\(19\)](#) *Haagsche Courant*, 6 april 1991.

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 8ste Jaargang, Nommer 2. Desember 2001

Kun je met gedichten Nederlands leren? Jeugdpoëzie in het tweede-taalonderwijs

- Josien Lalleman -

Abstract

In this article I shall consider the possibilities of using Dutch children's poetry in teaching Dutch to commencing adult second language learners. The first issue to be discussed, is how early in the L2 acquisition process one can start to read poetry, and which linguistic and stylistic properties have to be taken into account in the selection of poems. In the second part of the article, I shall try to demonstrate the advantages of using a poem as starting-point for the teaching of grammar.

1. Inleiding

Stel je voor dat je Japans wilt leren, zou het dan niet geweldig zijn als je na enkele maanden onderwijs zelf een haiku kon lezen? En nog mooier, dat je door die haiku iets meer over Japan en het Japans te weten komt?

Iedereen kan bedenken dat het lezen van een gedicht in een vreemde taal stimulerend kan zijn voor een student: het is bevredigend, geeft leesplezier en vormt daarmee een welkome afwisseling van het eindeloos woordjes en regeltjes leren. Maar er zijn meer voordelen: een gedicht is relatief kort, maar toch volledig, en kan daardoor net als een kort krantenartikel gemakkelijk binnen één les worden behandeld. Door zijn ritme en rijm kan een gedicht het een student gemakkelijker maken om nieuwe woorden te onthouden. Tenslotte geven gedichten vaak spelen-derwijs inzicht in de literatuur en in de zeden en gewoonten van het land waarvan men de taal aan het leren is.

In de volgende twee afdelingen ga ik in op de kwestie aan welke voorwaarden gedichten moeten voldoen, willen ze in aanmerking komen voor het tweede-taalverwervingsonderwijs (1) aan beginners. In de derde afdeling zal ik een voorbeeld geven van een grammaticales waarbij een gedicht als uitgangspunt wordt gebruikt.

2. Gedichten lezen in een vreemde taal: wanneer en welke?

In principe is het mogelijk om al na enkele lessen Nederlands een versje aan studenten voor te leggen, maar dan is de keuze wel erg beperkt. Als het doel niet alleen is om taalkennis te stimuleren, maar ook om leesplezier te verschaffen, dan moet de student wel een bepaalde basiswoordenschat hebben, zodat hij niet alle woorden uitgelegd hoeft te krijgen voordat hij het gedicht kan begrijpen. Hoe groot

die basiswoordenschat moet zijn is afhankelijk van het gedicht. Zo kan een student die de duizend meest voorkomende woorden van het Nederlands heeft geleerd, [\(2\)](#) het volgende gedicht pas begrijpen als hij de betekenis van ongeveer een kwart van de woorden opzoekt in het woordenboek (terwijl hij de betekenisomschrijvingen dikwijls niet kan volgen!):

Joods kind

Zij wacht hem elke avond aan de trein

Het meisje met d'on-arisch zwarte haren.

Met ogen, die verstrakken in een staren

of vader gauw de tunnel door zal zijn.

Forensen schuiflen langs de binnendeur

en schieten van de trap in daag'lijks jachten.

Het donkre kind kan enkel staan en wachten

vlak bij het hokje van de conducteur.

Dan zwaait een mannenarm een verre groet,

Op 't klein gezicht bloeit plotseling herkennen.

Ze moet op slag hard naar haar vader rennen.

Hij bukt zich laag en zoent haar smalle toet.

Nu gaan ze samen door de late dag,

De man gebogen en van zorg gebeten,

Het ratelstemmetje wil erg graag weten

Waarom ze nog niet naar het zwembad mag .

O Heer, ik heb vandaag één bede maar:

Elk Joods gezin wordt haast vaneengereten,

Laat de Gestapo deze twee vergeten,

Laat die in Jesus' naam toch bij elkaar.

Henk Fedder (uit: Geuzenliedboek 1940-1945) [\(3\)](#)

Bovenstaand gedicht is qua woordgebruik en structuur eenvoudig en qua thema aantrekkelijk omdat het aansluit bij een historisch belangrijke periode uit de Nederlandse geschiedenis, de Tweede Wereldoorlog. Met een woordenschat van

duizend woorden leest de student echter:

(.....) kind

Zij wacht hem elke avond aan de (.....)

Het meisje met (.....) zwarte (.....).

Met ogen, die (.....) in een (.....)

of vader gauw de (.....) door zal zijn.

(.....) (.....) langs de (.....) [\(4\)](#)

en schieten van de trap in (.....)(.....).

Het (.....) kind kan enkel staan en wachten

(.....) het (.....) van de (.....).

Dan zwaait een (.....) een verre (.....),

Op 't klein gezicht (.....) plotseling herkennen.

Ze moet op (.....) hard naar haar vader rennen.

Hij (.....) zich laag en zoent haar (.....)(.....)

Nu gaan ze samen door de late dag,

De man (.....) en van zorg (.....),

Het (.....) wil erg graag weten

waarom ze nog niet naar het (.....) mag.

O Heer, ik heb vandaag één (.....) maar

Elk (.....) gezin wordt (.....) (.....),

Laat de (.....) deze twee vergeten,

Laat die in Jesus' naam toch bij elkaar.

Bij het kiezen van een gedicht moet niet alleen rekening gehouden worden met de hoeveelheid voor de studenten nog onbekende woorden, maar ook met de manier waarop die woorden in het gedicht gebruikt worden. Het is beter dat een woord dat geheel nieuw is voor een student, in de gewone betekenis wordt gebruikt, en niet in een gemarkeerde. Zo is het moeilijk te begrijpen wat de normale betekenis is van "bloeien", als het metaforisch gebruikt wordt zoals in het gedicht van Fedder. Bovendien gaat op die manier het poëtisch effect verloren. Afgezien van deze talige kwesties is het niet zo verstandig om een gedicht met verwijzingen naar de Bijbel aan beginnende T2-verwervers met een niet-Christelijke achtergrond voor te

leggen. Dit gedicht kan dus beter later behandeld worden, als er minder uitleg bij nodig is.

Kennis van woorden en idioom is echter niet het enige selectie criterium. Als een gedicht zonder nadere tekstanalyse ondoorzichtig is, of als de interpunctie ontbreekt, dan valt het voor beginners af. Het volgende gedicht van Hans ten Berge zou dus niet geschikt zijn, ondanks het feit dat vrijwel alle woorden die erin voorkomen bekend zijn:

Een muur en een muur en een muur en een muur met een deur
 een schets van een muur en een muur en een muur en een muur met een deur
 een jas en een schoen en citroen en papier op een tafel
 een schets van een jas en een schoen en citroen en papier op een tafel
 een hand en een brief en een mond en een mug
 een schets van een hand en een brief en een mond en een mug
 een oog en een mond en een schoen en een muur
 een schets van een oog en een mond en een schoen en een muur
 een citroen en een jas en een brief en een muur
 een schets van citroen en een jas en een brief en een muur
 een schoen en een hand en een oog en een muur met een deur
 een schets van een schoen in een hand en een oog in een muur zonder deur
 zijn werkelijk zijn werkelijk herhaal ik herhaal ik prent in zijn toch
 werkelijk de tekenen van een bestaan buiten vier vuurvaste naadloze muren

H.C. ten Berge (uit Nieuwe Gedichten, Amsterdam: Bezige Bij 1981)

Als je dit gedicht behandelt, ontcom je niet aan een discussie over de betekenis ervan; (5) interessant, maar het kost veel tijd en leidt daardoor teveel af van het eigenlijke doel: Nederlands leren. Daarnaast bemoeilijkt het ontbreken van de interpunctie vooral in de laatste zin het begrip van de grammaticale opbouw.

Poëzie lezen in een vreemde taal kan dus in principe vanaf het allereerste begin, maar de keuze wordt beperkt door de talige kenmerken van het gedicht: de hoeveelheid onbekende woorden en de moeilijkheidsgraad van het idioom en de grammatica. Maar ook mag het gedicht niet teveel voorkennis veronderstellen en moet de inhoud zonder uitgebreide tekstanalyse duidelijk zijn.

In de praktijk betekent dat dat er niet zoveel gedichten in aanmerking komen om te behandelen in een taalverwervingsles aan beginners. Moeten we het idee dan opgeven, en pas gedichten gaan lezen als de studenten veel verder zijn? Dat hoeft

niet, want we kunnen van de poëzie voor volwassenen overstappen naar de jeugdpoëzie.

3. Jeugdpoëzie

Jeugdpoëzie heeft in vergelijking met poëzie voor volwassenen een groot aantal eigenschappen die beter aansluiten bij de behoeften van een volwassen tweede-taalverwerver, die immers net als een kind nog zoveel moet leren: in jeugdpoëzie is de compositie eenvoudig en minder experimenteel, er wordt heel zelden verwezen naar ander literair werk; het woordgebruik is doorgaans eenvoudiger en er zitten niet zoveel ingewikkelde zinsconstructies in. Er komt veel vaker eindrijm voor dan in poëzie voor volwassenen, er wordt veel gebruik gemaakt van herhaling en de beeldspraak is beperkter en eenvoudiger. Andere eigenschappen zijn niet per definitie een voordeel, maar ook geen nadeel: in gedichten voor kinderen wordt een negatieve kijk op de mens vermeden, ze hebben meestal een "happy ending", gaan vaak over dagelijkse zaken en er wordt veel minder in gefilosofeerd (Bekkering 1989).

In dit stuk houd ik me niet bezig met de vraag of jeugdpoëzie wel of niet tot de gecanoniseerde Nederlandse literatuur gerekend kan worden. (6) Voor het taalverwervingsonderwijs volstaat het om studenten te melden dat het gedicht is geschreven voor kinderen.

Belangrijk is dat de thematiek in jeugdpoëzie nauwelijks afwijkt van die in de volwassenenpoëzie. Kindergedichten gaan over dromen, fantasieën en onbestemde verlangens, over onzekerheid, machteloosheid en levensvragen, over ziekte, pijn, verlatingsangst en doodsangst, over liefde en verlangen, over relaties met ouders, vriendjes, grootouders, broers en zussen, en vooral dieren, over ruzie en oorlog, over de generatiekloof, maar ook over feesten, zoals verjaardagen, kerst en sinterklaas. Er zijn niet veel onderwerpen uit de volwassenenliteratuur die niet ook – zij het op eenvoudigere, directere wijze – in de jeugdliteratuur worden aangestipt, en ik ben het niet eens met Anne de Vries (2000: 106) dat de thematische voorraadkamer van de kinderdichter veel beperkter is. Eigenlijk ontbreken alleen seksualiteit en erotiek. Zelfs weemoed ontbreekt niet in de jeugdliteratuur, zo blijkt uit dit gedicht van Willem Wilmink:

Mijn vriendje David

'k Heb in de vakantie een vriend gehad,

daar ging ik haast elke dag mee op pad,

en we leenden elkaar onze boeken.

En 's morgensvroeg werd ik wakker van

steeds datzelfde heerlijke plan

om die vriend weer op te gaan zoeken.

Zo zijn al die dagen voorbijgegaan,

en toen brak de laatste ochtend aan

dat wij elkaar nog zagen.

Nou ja. Gewoon. De vakantie was om.

En wij vergaten, zo stom, zo stom,

elkaars adres te vragen.

Soms, in mijn bed, met mijn ogen dicht,

lig ik te proberen of ik zijn gezicht

kan vinden in mijn gedachten.

Het lukt me nooit. Maar vandaag in de klas

wist ik plotseling weer precies hoe hij was,

precies hoe hij praatte en lachte.

Dat zal ik onthouden, nog heel erg lang.

Hoop ik tenminste. Want soms ben ik bang

dat ik na een heleboel jaren

hem tegen zal komen, en hij stelt zich voor,

en ik stel me voor.

En we hebben niet door

dat wij die twee vrienden waren.

Willem Wilmink (uit: Verzamelde liedjes en gedichten. Amsterdam: Bakker 1986)

Toch is het niet zo dat gedichten voor kinderen per definitie geschikt zijn voor het taalverwervingsonderwijs aan volwassen buitenlanders. De beperkingen betreffen, net als bij de volwassenenpoëzie, vooral het taalgebruik. Zo moeten beginners zo weinig mogelijk geconfronteerd worden met gemarkeerde woordvolgordes en ongebruikelijke constructies, omdat dat de ontwikkeling van de intuïtie remt: beginnende taalleerders "voelen" immers nog niet dat een volgorde niet de meest gebruikelijke van het Nederlands is, en ze zouden door een in een gedicht veelvuldig voorkomende uitzonderlijke structuur op het verkeerde been kunnen worden gezet. Daarnaast zijn ze niet in staat om een afwijkende volgorde, die in een gedicht vaak door de klank bepaald wordt, op waarde te schatten.

Het volgende gedicht van Abramsz, dat gezien onderwerp en ritme wel geschikt zou zijn, moeten we dus niet kiezen voor beginners:

Hollands liedje

Holland, ze zeggen: je grond is zo dras -
 Maar mals zijn je weiden en puik is je gras
 En vet zijn je glanzende koeien.
 Fris waait de wind door je wuivende riet;
 Groen zijn de dorpjes in 't neev'lig verschiet,
 Rijk staan je gaarden te bloeien.
 Blank is je water en geurig je hooi -
 Holland, mijn Holland, ik vind je zo mooi!
 Holland, ze zeggen: je bent maar zo klein -
 Maar wijd is je zee en je lucht is zo rein
 En breed zijn je krachtige stromen.
 Goud is je graan op je zand en je klei,
 Purper het kleed van je golvende hei,
 Stoer zijn je ruisende bomen.
 Holland, ik min je om je heerlijke tooi -
 Holland, mijn Holland, ik vind je zo mooi!

S. Abramsz (uit: Kun je nog zingen, zing dan mee. Groningen: Wolters-Noordhoff 1986)

De volgorde mals zijn je weiden en puik is je gras, die vrijwel in het gehele gedicht gehandhaafd blijft, klinkt zo ritmisch, dat een buitenlander die direct over zal nemen, hetgeen resulteert in een opstel vol zinnen als de volgende: "Moeilijk was dit gedicht, onbekend waren veel woorden voor me, maar leuk is het om iets over het Nederlandse landschap te lezen". Dat klinkt natuurlijk mooi, maar een student moet wel beseffen dat het niet de meest voor de hand liggende volgorde is. Overigens zou het gedicht van Abramsz ook afvallen omdat teveel van de onbekende woorden in het algemeen heel weinig voorkomen; woorden als mals, puik, gaarde, purper en tooi komen niet als eerste in aanmerking om toe te voegen aan een woordenschat van duizend woorden. Voor gevorderden is het wel bruikbaar, vooral als het tegelijk met andere gedichten over het Nederlandse landschap, zoals die van Slauerhoff en Marsman behandeld wordt.

Ook bij het volgende gedicht zou een beginnend student een verkeerd idee van de woordvolgorde in het Nederlands kunnen krijgen:

Het vogeltje Pierewiet

Was een héél klein vogeltje,
heette Pierewiet,
wist niet waar zijn moeder was,
had daarom zo'n verdriet.
Liep maar gauw bij de slager aan,
slager kwam in zijn deurtje staan.
"Slagertje, heb je mijn moeder gezien?"
"Spijt me verschrikkelijk, Pierewiet,
maar jouw moeder, die zag ik niet."
Trippelde het naar de kruidenier,
die deed zijn deurtje op een kier.
"Kruidenier, heb je mijn moeder gezien?"
"Spijt me verschrikkelijk, Pierewiet,
maar jouw moeder, die zag ik niet."
Is het bedroefd naar de smid gegaan,
die kwam voor de deur met zijn voorschoot aan.
"Smidje, heb je mijn moeder gezien?"
"Spijt me verschrikkelijk, Pierewiet,
maar jouw moeder, die zag ik niet."
Hipte het snikkend naar tuinman Kluit,
Die plukte een ruiker voor een bruid.
"Tuinman, heb je mijn moeder gezien?"
"Vlieg maar de tuin in, Pierewiet,
'k wéd dat je daar je moeder ziet!"

Han Hoekstra (uit: Rijmpjes en versjes uit de nieuwe doos. Amsterdam:
Meulenhoff 1976)

In dit gedicht hanteert Hoekstra een spreektaalvolgorde, die in geschreven
Nederlands heel ongebruikelijk is. Voor een student die nog niet weet wat de

normale volgordemogelijkheden van het Nederlands zijn werkt dat verwarrend.

Een laatste voorbeeld van een kindergedicht dat een beginnende buitenlander niet helpt om zich het Nederlands eigen te maken, is het onderstaande van Olthuis, omdat er een aantal niet bestaande woorden in voorkomen:

Petrolia

Ken je het verhaal

van Petrólía?

Die hele mooie Petrólía,

die altijd zong van

lalala, in de gloria,

's morgens en 's middags

en 's avonds vooral,

want elke avond

was het wel bal,

dan hingen in de tuinen

de lingo's te glanzen

en op de muziek

van rekels en tigaren

kon je de ozo's, de haha's

en de nounous zien dansen,

tot op een avond, onverwachts

Picobello verscheen ...

alles werd helemaal stil,

hij liep naar Petrólía,

Knielde voor haar neer ...

en gaf haar een schitterende koekepeer

en toen Petrólía die áánnam

was het hek helemaal van de damdam!

iedereen en alles flapte en gripte,

snakkels gingen in de lucht,

men babberde en flipte!

Drie weken later

gingen ze bong ...

en je snapt op dat feest

Petrólia zong!

Theo Olthuis (uit: Leunen tegen de wind. Amsterdam: Querido 1985)

Woorden als sigaren en snakkels, mensen die flapten, babberden en gripten: voor beginnende tweede-taalverwervers van het Nederlands is het echt niet mogelijk te raden dat die woorden helemaal niet bestaan!

Gelukkig blijven er talloze gedichten over die wél geschikt zijn voor het taalverwervingsonderwijs aan beginners. Ruwweg kunnen ze in drie categorieën ingedeeld worden: gedichten die door hun ijzersterk ritme kunnen helpen om woorden te onthouden, gedichten die een buitenlander kennis laten maken met een typisch aspect van de Nederlandse maatschappij, en gedichten die door hun schoonheid sterk tot de verbeelding spreken [\(7\)](#).

Een voorbeeld van een sterk rijmend gedicht is "Ik" van Bas Rompa:

Ik

Ik ben verliefd op ... Marian

En snap maar niet hoe dat nu kan

Zij heeft rood haar, ik val op blond

Ik hou van slank en zij is rond

Het is haar stem, het is haar geur

Het is haar blik, waar ik van kleur

Bas Rompa (uit: De Blauw Geruite Kiel, Vrij Nederland 8-1-1988)

Zeker voor niet-westerlingen valt het niet mee om de Nederlandse woordenschat onder de knie te krijgen. Voor bijna geen enkel woord hebben ze aanknopingspunten, wat moedertaalsprekers van westerse talen zoals het Duits, Engels en Frans wel hebben. In het algemeen kunnen woorden beter onthouden worden als ze op rijm worden geleerd. [\(8\)](#)

Bijna alle onderwerpen die in gedichten voor kinderen worden aangesneden kunnen als aanknopingspunt dienen om de kennis van de Nederlandse zeden en gewoonten te vergroten. Zo kan het volgende gedicht van Olthuis gebruikt worden om de fietscultuur in Nederland te bespreken, inclusief de fietsdiefstalcultuur [\(9\)](#)

Fiets

toen ik vanmiddag

buiten kwam

en de lege muur

heb ik zo lang gekeken

tot ik het begreep ...

m'n tranen keurig weggeslikt

-gek, je fiets gepikt

en dat je dan moet janken.

Theo Olthuis (uit: De Blauw Geruite Kiel. Xenon 1985)

En het volgende gedicht van Andreus kan een levendige discussie over huisdieren opleveren:

Het lied van de zwarte kater

Ik ben de kat Hieronymus

of eigenlijk de kater.

Ik ben geen zachte lieve poes,

geen dot, geen schat, geen lieve snoes,

ik ben een mensenhater.

~

Mauw, maaaauw, máááauw!

Wanneer je me soms aaien wil,

bedenk je dan maar tijdig.

Mijn snorren staan steeds recht omhoog

en toegeknepen is mijn oog,

want ik ben altijd nijdig.

Mauw, maaaauw, máááúw!

Helaas, de tijd waarin ik leef,

dat is voor mij een slechte.

Wanneer ik vroeger had bestaan,

was ik in dienst bij 'n heks gegaan,

een onvervalste echte!

Mauw, maaaauw, mááláúw!

Hans Andreus (uit: Waarom, daarom. Haarlem 1967)

Een voorbeeld van een jeugdgedicht dat louter om poëtische redenen in het taalverwervingsonderwijs gebruikt kan worden, is "Leo is ziek" van Han Hoekstra. Het gedicht is geschreven voor kinderen, maar raakt ook volwassenen:

Leo is ziek

Wees maar wat stil,

en praat maar wat zacht,

want Leo, die jongen, die altijd lacht,

die zo vlug en zo lang is,

en voor niemand bang is,

Leo is ziek.

Vanmorgen heb ik hem opgezocht.

Zijn moeder deed me open.

Ze zei: "Jij komt zeker voor Leo, he,

kom maar mee,

zal je zachtjes lopen?"

Leo lag in bed en zag heel bleek,

het was net of hij veel kleiner leek

zo in bed met zijn nachtgoed aan.

Ik zei: "Dag Leo, word maar gauw beter,"

en hij zei: "Dag Peter,"
heel zachtjes,
ik kon hem haast niet verstaan.
Op een kastje naast zijn bed
waren allemaal drankjes neergezet.
Op straat scheen de zon,
een draaiorgel maakte muziek,
maar ik dacht alleen maar:
Leo,
Leo is ziek.

Han Hoekstra (uit: Rijmpjes en versjes uit de nieuwe doos. Amsterdam:
Meulenhoff 1976)

Ontroert dit gedicht omdat het zo ritmisch begint, met mooie binnenrijmen, waardoor het vrolijk lijkt maar verderop toch zo ernstig blijkt? Is het louter de eenvoud en de sfeer die het oproept? In elk geval kan dit gedicht aan studenten gepresenteerd worden als behorend tot de Nederlandse literatuur. En van dit soort gedichten zijn er vele te noemen. [\(10\)](#)

Uit het bovenstaande hoop ik duidelijk te hebben gemaakt dat een groot aantal kindergedichten om uiteenlopende redenen geschikt is als leermateriaal in het tweede taalverwervingsonderwijs, maar kan een gedicht ook als uitgangspunt dienen voor het verwerven van grammaticale kennis? Die kwestie komt in de volgende afdeling aan bod.

4. Poëzie als uitgangspunt voor grammaticaonderwijs

Ik kan me voorstellen dat er weerstand bestaat tegen het gebruik van gedichten in een grammaticales. De mogelijkheid bestaat immers dat aandacht voor de vorm het leesplezier en het ontwikkelende inzicht in de literaire waarde in de weg staat. Toch zijn gedichten ook voor de ontwikkeling van grammaticale kennis uiterst nuttig, mits er gezocht wordt naar werk waarin een bepaalde grammaticaregel veelvuldig wordt toegepast, en waarin geen uitzonderingen op die regel voorkomen. [\(11\)](#)

Het gedicht "De eendjes" van Annie M.G. Schmidt is daar een voorbeeld van. Met dit gedicht als leidraad kan de woordvolgorde in Nederlandse mededelende hoofdzinnen goed uitgelegd worden:

De eendjes

Kom, zeiden vanmorgen de eendjes ontroerd,
dat jongetje heeft ons zo dikwijls gevoerd,
we doen het nu anders, we draaien het om.
Nu gaan we het jongetje voeren. Kom!
Ze kochten wat boter, ze kochten wat brood,
ze hadden ook ieder een mand aan hun poot,
ze kochten wat muisjes en toen nog wat sjam,
en gingen naar 't jongetje toe met de tram.
Het jongetje wou net de voordeur uitgaan,
toen hij daar op straat twintig eendjes zag staan.
Dag, jongetje, zeiden ze, ga maar naar binnen.
We komen je voeren; we gaan zo beginnen.
Toen moest hij gaan zitten. Hij kreeg een servet.
Ze sneden het brood en ze smeerden het vet.
Ze gaven hem stukjes van 't brood, om de beurt,
met sjam (appel-bessen) en muisjes (gekleurd).
Hé, zeiden de eendjes, wat leuk is dat nou,
je hebt ons gevoerd, en nu voeren we jou.
Zo, zeiden de eendjes, nou heb je genoeg.
Kom jij eens 'n keer weer bij ons, 's morgens vroeg?

Annie M.G. Schmidt (uit: Ziezo. Amsterdam: Querido 1987)

Dit gedicht is wel voor kinderen geschreven, maar toch niet ongeschikt voor volwassenen, omdat de omdraaiing verrassend genoeg is om tenminste een glimlach op te roepen. De nog onbekende woorden zijn behalve "jam" en "muisjes" (in de betekenis van broodbeleg) voor beginners nuttig, en behalve wat eenvoudig leesplezier en een paar nuttige woorden levert de behandeling van dit gedicht veel aanknopingspunten voor uitleg van de grammaticale eigenschappen van het Nederlands, zonder dat de studenten direct al met uitzonderingen op regels geconfronteerd worden. Dit laatste geldt met name voor een van de grote struikelblokken van de Nederlandse grammatica, de woordvolgorde.

In de Nederlandse hoofdzin zijn vooral de volgende twee kenmerken moeilijk voor

buitenlanders: (1) er zijn twee plaatsen voor het werkwoord, en (2) het onderwerp van de zin staat soms voor, soms na het eerste werkwoord. In het gedicht van Schmidt komen alle (ongemarkeerde) varianten voor:

SVO ze kochten wat boter

SVOXV dat jongetje heeft ons zo dikwijls gevoerd

XVSO nu voeren we jou

XVSOV (12) nu gaan we het jongetje voeren

Een grammaticales rond dit gedicht heeft de volgende opbouw. Na het lezen en bespreken van het gedicht worden de mogelijke volgordes van de Nederlandse hoofdzin via het volgende model (13) uitgelegd:

HOOFDZIN										
BEGIN	MIDDEN	EIND								
1	2	3	4	5	X	X+1
eerste zinsplaats	eerste werkwoordpositie								tweede werkwoordpositie	laatste zinsplaats

Er wordt met name aandacht besteed aan het feit dat de eerste zinsplaats door slechts één constituent gevuld kan worden, en dat dat niet per se het onderwerp van de zin is. Ook wordt door middel van het model visueel duidelijk gemaakt dat werkwoorden in de hoofdzin op twee plaatsen staan: het vervoegde werkwoord aan het begin, voorafgegaan door één constituent, en de deelwoorden en infinitieven aan het eind, waar alleen bepaalde constituenten (voorzetselconstituenten en bijzinnen) nog achter kunnen komen. Vervolgens wordt het begrip van het model getoetst door de studenten te vragen verschillende zinnen uit het gedicht in het model in te passen. Dit resulteert bijvoorbeeld in:

eerste plaats	Eerste werkwrds. positie					tweede werkwrds. positie
1	2	3	4	X
Ze	kochten	wat boter.				
We	doen	het nu anders				
We	draaien	het				om.
Nu	gaan	we het jongetje				voeren.

Dag jongetje	zeiden	ze				
Toen	moest	hij				gaan zitten.
Je	hebt	Ons				gevoerd.
	Kom	Jij	eens een keer	bij ons	's morgens vroeg	

Als de studenten er blijk van hebben gegeven dat zij het model snappen en ook kunnen hanteren, vangt de oefenfase aan, waarbij de oefeningen eerst gestuurd en receptief (14) zijn, en langzamerhand overgaan in steeds vrijere, productieve oefeningen. Een voorbeeld van een gestuurde productie-oefening is:

Geef een andere volgorde aan de volgende zinnen, zonder dat de betekenis verandert.

Bijvoorbeeld: Nu doen we het anders wordt We doen het nu anders.

In de laatste fase van de grammatica-les, die dikwijls op een later tijdstip zal plaatsvinden om de student de kans te geven de stof te verwerken, moet de student de kennis zelf vrijelijk toe gaan passen. Het bedenken van goede ongestuurde grammatica-oefeningen vergt veel creativiteit van de docent, maar in dit geval ligt de opdracht voor de hand:

Maak nu zélf een gedicht met eindrijm, waarin ook de normale gang van zaken ("mensen voeren eendjes") wordt omgekeerd. Zorg ervoor dat er, net als in het gedicht van Annie Schmidt, verschillende hoofdzinspatronen in je gedicht voorkomen.

Het voordeel van een grammatica-les waarbij een gedicht het uitgangspunt vormt is dat de theorie direct kan worden toegepast, en de betreffende volgordepatronen in hun geheel onthouden kunnen worden, hetgeen mogelijk sneller tot automatisering leidt.

5. Conclusie

Er zijn genoeg gedichten die geschikt zijn voor beginnende T2-verwervers van het Nederlands, die niet meer dan de duizend meest voorkomende woorden van het Nederlands beheersen, maar er moet dan vooral geput worden uit de Nederlandse jeugdpoëzie. Wel moet bij deze groep studenten de nodige tijd besteed worden aan de uitleg van woordbetekenissen, en soms ook van de grammatica, voordat de student het gedicht zelfstandig kan lezen. Veel gedichten zijn door hun specifieke ritme zeer geschikt om de student te helpen om woorden te onthouden, andere zijn vooral bruikbaar omdat ze een aspect van de Nederlandse samenleving belichten. De thematiek in jeugdpoëzie is in elk geval rijk genoeg, en goede jeugdpoëzie kan volwassenen ook boeien.

Gedichten kunnen ook heel nuttig zijn in het grammatica-onderwijs, omdat ze helpen bij het automatiseren van regels: het opbouwen van grammaticale intuïties wordt erdoor vergemakkelijkt.

Rijksuniversiteit Leiden

Bibliografie

Bekkering, H. 1989. Van poesie tot poëzie: het kindervers. In: Heimeriks, N.; Van Toorn, W. (red.). De hele Biblebontse berg: de geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden. Amsterdam: Querido. 341-390.

Bekkering, H. 1994. Jeugdliteratuur – literatuur: afnemende verschillen? Het raadsel van de leesbaarheid. Literatuur 11(6).

Boonstra, B. 1989. Oude doos. NRC Handelsblad 6-1-1989.

Eykman, K.; Holtrop, A. 1980. Bestaat er een eigen poëtica voor kinderen? Vrij Nederland 4-10-1980.

Fens, K. 1975. Goedenmorgen, welterusten: gedichten voor kinderen en andere volwassenen. Amsterdam.

Florijn, A.; Lalleman, J.; Maureau, H. 1994. De regels van het Nederlands: grammatica en werkboek voor anderstaligen. Groningen: Wolters-Noordhoff .

Lalleman, J. 1995. Het nut van grammatica-onderwijs aan anderstaligen, Neerlandica extra Muros 33(2): 1-19.

Lalleman, J. 1999. Het nut van grammaticaonderwijs aan anderstaligen, deel 2: recent onderzoek, nieuwe inzichten. Neerlandica extra Muros, 37(2): 24-40.

Lalleman, J. 2002. Waarom een volwassene niet moet ontkinderlijken: Tweedetaalverwerving en jeugdliteratuur. Neerlandica extra Muros. 40(3).

Peters, H. 1996. Waarom Paulus de Boskabouter en Frits van Egters elkaar waarschijnlijk nog nooit hebben ontmoet: over jeugdliteraire geschiedschrijving. Nederlandse Letterkunde. 1: 377-387.

Vries, A. de. 2000. De Nederlandse kinderpoëzie van Hieronymus tot heden. In: De Vries, A.; Van Lierop-Debrauwer, H.; Mooren, P. (red.). Poëzie is kinderspel: Poëzie onder en boven de 18. Dutch University Press. 99-113.

[\(1\)](#) Ik gebruik verder de algemene afkorting T2 (tweede taal) voor zowel tweede als vreemde taal; de afkorting NT2 staat voor het Nederlands als tweede c.q. vreemde taal.

[\(2\)](#) Bij de opleiding Dutch Studies in Leiden zijn die eerste duizend woorden rond kerst de revue gepasseerd, na drie maanden taalverwervingsonderwijs. Het betekent

overigens niet dat ze geen van die woorden meer hoeven op te zoeken!

(3) Overgenomen uit Willem Wilmink, *Kinderen: meer dan honderd gedichten over hun wonderde wereld*, Amsterdam 1977, blz. 121. De spelling heb ik aangepast.

(4) Een woord als "binnendeur" lijkt wel gemakkelijk te raden, omdat ze beide leden van de samenstelling hebben gehad; maar als de algemene regel van samenstellingen – het laatste lid is de kern van het woord – nog niet is behandeld, is dat voor moedertaalsprekers van een taal waarin die volgorde andersom is, wél moeilijk. Zo is het voor een Fransman moeilijk dat een voordeur een porte d'entrée is, en een kurkentrekker een tire-bouchon.

(5) Van de dichter zelf hoorde ik dat het gedicht geschreven was voor Breyten Breytenbach, die op dat moment in de gevangenis zat. Dat maakt de interpretatie van het gedicht veel gemakkelijker.

(6) Onder letterkundigen bestaat geen consensus over de vraag of poëzie geschreven voor de jeugd de toets der literaire kritiek kan doorstaan; zie bijvoorbeeld publicaties van Bekkering (1989 en 1994), Boonstra (1989), Eykman & Holtrop (1980), Fens (1975) en Peters (1996). Over deze vraag buig ik me wel in een ander artikel over de mogelijkheden van jeugdpoëzie in NT 2 onderwijs (zie Lalleman 2002).

(7) Sommige gedichten behoren tot meer dan een van deze drie categorieën.

(8) Daarom zijn liedjes zo mogelijk nog geschikter voor beginners dan gedichten. Het is bekend dat kinderen liedjes kunnen zingen waar ze lang niet alle woorden van kennen, en sommige afatici alleen nog maar taal kunnen begrijpen als ze worden toegezongen. Het gaat er niet om dat de luistervaardigheid van de studenten geoefend wordt, want liedjes zijn vaak moeilijk te verstaan, maar dat ze een liedje uit het hoofd leren zingen, en zo de woorden die erin voorkomen gemakkelijk kunnen onthouden.

(9) Veel tweede-taalverwervers van het Nederlands kijken er (terecht!) vreemd van op dat er in Nederland zo veel fietsen worden gestolen, en dat het bijna gewoon gevonden wordt; sommigen zijn vanuit hun eigen cultuur gewend aan zware straffen voor fietsendiefstal, tot en met de doodstraf.

Een van de (anonieme) beoordelaars van dit stuk merkte op dat er een mooie overeenstemming bestaat tussen de weggenomen fiets en de weggelaten woorden in het gedicht.

(10) Bijvoorbeeld: Klassefoto 1942 van Ida Vos, uit: *Vijfendertig tranen*. Utrecht: ICODO 1991; Als ik lees ... van Koos Meinderts, uit: *Jan en Alleman en ook zijn zusje*, *Gedichten over lezen en schrijven*. Den Haag: Nederlands Letterkundig Museum 1995; Duin van Remco Ekkers, uit: *Van muis tot minaret*. Amsterdam: Leopold 1989; Zusjes van Lidy Peters, uit: *De geur van natte meisjesharen*. Haarlem: Holland 1987.

(11) Uit toegepast taalkundig onderzoek valt af te leiden dat grammaticaregels sneller verworven worden als eerst de belangrijkste principes aan studenten worden uitgelegd, en pas in een latere fase de uitzonderingen op die hoofdregels. Zie bijvoorbeeld Lalleman 1995 en 1999.

(12) S subject, V verbum, O object, X variabele (veelal adverbiale bepaling).

(13) Zie hoofdstuk 42 van Florijn, A.F., Lalleman, J.A. en Maureau, J.H. De regels van het Nederlands: Grammatica voor anderstaligen (met apart werkboek met oefeningen en opdrachten), Groningen: Wolters-Noordhoff 1994.

(14) Bij het begrip van een zin speelt de woordvolgorde niet zo'n grote rol, dus je kunt ook niet zo gemakkelijk begripsvragen stellen. Een voorbeeld van een receptieve grammatica-oefening is bijvoorbeeld: Wat is het verschil in betekenis tussen de volgende twee zinnen: Ik mag van mijn moeder niet naar het feest en Ik mag niet van mijn moeder naar het feest, (maar wel van mijn vader)?

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 8ste Jaargang, Nommer 2. Desember 2001

Letteren, tekstontwerp en digitalisering

- Alfons Maes (Universiteit van Tilburg)
Carel Jansen (KU Nijmegen) -

Abstract

Digitalization not only influences politics and economy, but also affects the agenda of the humanities. In the Netherlands almost all Faculties of Arts are presently developing new programs and curricula based on the idea that language experts have to play an important role in the increasing digitalization of communication and information. Most of these recent initiatives are to be found in the fields of communication and discourse studies, domains in which text and communication are investigated from various angles. In this contribution, the above-mentioned developments will briefly be described. After that, the article focuses on Document Design, a sub-discipline of communication and discourse studies which investigates the effectiveness and efficiency of professional communication. Subsequently, the article discusses new research opportunities and application areas which the new media provide for those involved in document design.

1. Digitalisering van communicatie

Digitalisering krijgt een steeds grotere greep op ons dagelijkse leven. Dat is op vele manieren treffend duidelijk te maken. Men hoeft slechts te denken aan de steile groei van het aantal personal computers en het aantal internetaansluitingen, aan de vanzelfsprekendheid van het gebruik van digitale opslagmedia als CD-ROMs en DVD's, en aan het voortschrijdende gemak waarmee steeds meer (voornamelijk Engelse) woorden voorzien worden van een e-prefix (e-Book, e-zines, e-world, en nu dus ook e-prefix).

Maar de wellicht meest directe maatstaf is de constatering dat we voor steeds meer communicatieve taken kiezen voor of aangewezen zijn op digitale hulp. Er is vrijwel geen professioneel gemaakt boek of artikel meer dat nog geheel alleen via papier tot stand komt. En overal ter wereld neemt het gebruik van e-mail in plaats van, of ten minste naast de klassieke brief of kaart, hand over hand toe.

Toch ligt de tijd waarin we alles nog schreven met de pen of de typemachine niet ver achter ons. En nog minder tijd, vanaf nu gerekend, zullen we wellicht nodig hebben om vertrouwde gebruikers te worden van digitale agenda's, routeplanners in de auto of boodschappenlijsten die we via het internet versturen. Voor wie permanent toegang heeft tot het World Wide Web wordt het met de dag vanzelfsprekender om het digitale telefoonboek te verkiezen boven de papieren variant.

Maar het tempo van digitalisering is niet overal en voor iedereen gelijk. Om te beginnen is niet overal de digitale weg verhard, en waar dat wel het geval is, is hij niet altijd even breed en snel. Daarnaast is het tempo afhankelijk van persoonlijke

mogelijkheden en voorkeuren. Iedereen heeft zijn eigen digitale voorgeschiedenis en ervaring, en zoekt zijn eigen begeleiding en ondersteuning bij het omgaan met digitalisering. De zin in of weerzin tegen verandering van communicatieve gebruiken en gewoonten, en ook de attitude ten opzichte van de digitale revolutie is voor iedereen verschillend.

Het wisselvallige tempo waarmee digitalisering bij gebruikers ingang vindt, staat in schril contrast met de snelheid en het gemak waarmee de technologie nieuwe digitale mogelijkheden op de markt brengt. Treffend is hier de evolutie van de personal computer, die zich in enkele decennia heeft ontwikkeld van een simpele "rekenaar" tot een soort van general manager, een doosje dat de meest uiteenlopende toepassingen mogelijk blijkt te maken. Die multifunctionele rijkdom is al lang niet voorbehouden aan de computer; zowat alle digitale producten zijn voorzien van een chip die de flexibiliteit van een computer heeft. Een gemiddelde mobiele telefoon telt al gauw enkele honderden functies, allemaal "eenvoudig" op te roepen via de menu-toets. Wasmachines, auto-dashboards, fototoestellen en wellicht zelfs tandenborstels zullen snel die trend volgen.

De gemiddelde gebruiker geniet echter niet zorgeloos van deze technologische rijkdom. Vaak kan hij in het bos van de exotische toepassingsmogelijkheden die ene boom niet ontwaren die voor hem interessant is. Of hij slaagt er niet in om het groene gras aan de overkant te bereiken vanwege de lastige verplichtingen die aan deze zijde bestaan omtrent installatie, inlogprocedures, en het instellen van "preferences" en "options".

Hoe paradoxaal dat ook klinkt, de gebruiker botst tegen een uiterst bewerkelijke en vaak zelfs bedenkelijke vorm van wat bedoeld moet zijn als gebruiksvriendelijkheid. Al die digitale mogelijkheden worden immers ongetwijfeld aangeboden om zo veel mogelijk soorten gebruikers in zo veel mogelijk soorten gebruiksomgevingen van dienst te zijn. Maar dat werkt vaak contraproductief. Gebruikers raken vast of banen zich moeizaam een idiosyncratisch pad door een digitale toepassing waar ze niet van durven afwijken uit angst te verzinken in het moeras van de andere mogelijkheden.

2. Nieuwe letterenexperts en letterencurricula

Het valt niet moeilijk in te zien dat in het digitaliseringsproces, en in het bijzonder in de vertaalslag van technologie naar gebruikers de behoefte groot is aan "zachte technologen" en aan intermediairs. En daar is een belangrijke rol weggelegd voor nieuwe letterenexperts in functies als gebruikersondersteuner, informatie-analist, interface-adviseur, life-longleermeester, kennismanager, webadviseur, implementatie-consultant, informatie-ontwerper, meertaligheidsexpert en deskundige in interculturele communicatie. In organisaties kunnen ze terecht als hoofd communicatie & PR, als manager internet-projecten, als communicatie-adviseur, als internetdeskundige of -redacteur, als nieuwe-media-specialist of als marketingadviseur.

Om te voldoen aan de grote behoefte aan nieuwe mediadeskundigen op de arbeidsmarkt, zijn aan zowat alle universitaire letterenopleidingen in Nederland de laatste jaren nieuwe communicatieopleidingen in de steigers gezet. Zo bestaan er thans in Utrecht, Tilburg en Nijmegen opleidingen onder de landelijk vastgestelde

noemer Communicatie- en Informatiewetenschappen (CIW); in Nijmegen en Tilburg aangeduid als resp. Bedrijfscommunicatie en Bedrijfscommunicatie & Digitale Media. De aanmeldingen voor die opleidingen maken duidelijk dat ook aan de studenten deze nieuwe ontwikkelingen niet zijn voorbijgegaan. Uit de ontwikkelingen aan de "oudste" opleiding op dit gebied – die aan de Universiteit van Nijmegen, die sinds 1989 bestaat – valt af te leiden dat de aantrekkingskracht van dergelijke opleidingen meer dan incidenteel is. Er is in Nijmegen in de laatste jaren eerder sprake geweest van een stijging dan van een daling van het aantal eerstejaars studenten, ook al zien er steeds meer "concurrerende" studierichtingen aan andere faculteiten het licht.

Er is niet alleen sprake van een groot aanbod van studenten voor deze nieuwe opleidingen, ook aan de vraagkant is het enthousiasme duidelijk. Bedrijven en non-profit-organisaties waar CIW-studenten stage lopen, zien dat vaak als een goede mogelijkheid om geschikte kandidaten voor communicatie-functies te leren kennen, en ze doen soms zo hun best om de studenten vast te houden dat het de universiteiten moeite kost om ze eerst te laten afstuderen. En zijn de studenten eenmaal afgestudeerd, dan blijkt het anno 2002 vrijwel geen probleem om een functie te vinden die bij hun opleiding past. Meer en meer raken organisaties er blijkbaar van doordrongen dat ze er zonder professionele communicatie, en dus ook zonder goed opgeleide communicatie-experts niet in slagen hun producten en diensten af te zetten. Dat geldt juist als het om digitale producten of diensten gaat.

3. Nieuwe aandachtsgebieden voor Tekstontwerp

De nieuwe letterenaandacht voor digitalisering en globalisering van informatie biedt niet alleen kansen voor onderwijs, maar zorgt ook voor nieuwe impulsen in diverse gebieden van het taalbeheersingsonderzoek. Een bloeiende tak binnen dat onderzoek is de discipline van het Tekstontwerp (zie Jansen & Maes, 1999). Tekstontwerp (ook wel Document Design of Information Design genoemd) heeft professionele communicatie als object van analyse en onderzoek, meer in het bijzonder de documenten (op papier en in digitale vorm) die in die communicatie gebruikt worden. Tekstontwerp kenmerkt zich door een hechte relatie tussen theorie en praktijk: in wisselwerking met de ontwikkeling van theorie en onderzoek richt tekstontwerp zich op de advisering over en de oplossing van problemen in het veld. Nederlands tekstontwerponderzoek heeft intussen ontwerpmodellen opgeleverd voor overtuigende teksten (zie Hoeken 1998), en voor verschillende typen instructieve teksten. Zo zijn er modellen ontwikkeld voor formulieren (zie Jansen et al. 1989), voor bijsluiters (zie Maes et al. 1996) en voor software-handleidingen (zie Steehouder & Jansen 1998). Ook zijn er in modellen tot stand gekomen voor tekstevaluatie (zie bijvoorbeeld Renkema 1994) en meer specifiek voor de evaluatie van voorlichtingsmateriaal (zie Lentz & Pander Maat 1993 en De Jong & Schellens 1995).

De laatste jaren hebben tekstontwerponderzoekers op een aantal punten hun actieterrein verbreed. Om te beginnen richten ze zich niet alleen op de tekst als product, maar ook op het proces dat aan een tekst ten grondslag ligt. Daarop ligt bijvoorbeeld de nadruk in het Twentse onderzoek, waarvan de uitgangspunten en een aantal belangrijke resultaten onlangs in een overzichtsbundel zijn gepubliceerd (Schellens, Klaassen & de Vries 2000). Bij het ontwerpen van teksten kunnen verschillende fasen worden onderscheiden, zoals de probleemanalyse, de

specificatie van doelen, doelgroep en inhoud, de functionele specificatie en het schrijven van de concepttekst (zie daarvoor bijvoorbeeld Schellens & Maes 2000). Om de kwaliteit van een dergelijk concept te kunnen beoordelen, zijn er vele vormen van formatieve evaluatie ontwikkeld die uitspraken moeten opleveren over de kwaliteit van het concept (zie daarover bijvoorbeeld Van der Geest & Schellens 1997).

Verder worden teksten vanuit een steeds ruimere communicatieve context bestudeerd. Zo kan de effectiviteit van een AIDS-folder niet worden onderzocht als niet meteen ook wordt nagegaan welke functie zo'n tekst behoort te vervullen binnen het geheel van de voorlichting over het betreffende probleem. En een formulier kan uitstekend zijn ontworpen, maar als blijkt dat de betrokken informatie ook via een slimme databasevoorziening beschikbaar te krijgen is, dan is het formulier overbodig en daarmee waardeloos geworden.

Ten slotte, en in het kader van dit artikel het meest relevant, blijft het studieobject van tekstontwerpers, de tekst, niet langer beperkt tot de meest typische vorm: een geschreven of uitgesproken boodschap, alleen bestaande uit verbaal materiaal. Meer en meer is er in het recente taalbeheersingsonderzoek ook aandacht voor de combinatie van tekst en visuele informatie (zie bijvoorbeeld Boekelder & Steehouder 1998; Maes & Lenting 1999). En nog nadrukkelijker is de toename van de aandacht voor teksten, of zo men wil documenten die worden verspreid via digitale media. Steeds meer wint het idee veld dat de kwaliteit van websites en andere vormen van digitaal communiceren niet alleen het wingewest zijn voor technici en grafici, maar dat ook tekstontwerpers in deze regionen goede zaken kunnen doen. Ter illustratie mogen enkele recente, door document design-specialisten geredigeerde c.q. geschreven publicaties dienen: Westendorp et al. (2000) is een congressbundel over document design in relatie tot interface design; Van der Geest & Spyridakis (2000) is een themanummer van het tijdschrift *Technical Communication* gewijd aan heuristieken voor communicatie via het www; Van der Geest (2001) biedt een analyse van een aantal case-studies op het gebied van website ontwerp en mondt uit in enkele checklists die in de praktijk kunnen helpen de meest adequate ontwerpbeslissingen te nemen.

4. Tekstontwerp en digitalisering

Wie, zoals tekstontwerponderzoekers, vanuit het gebruikersperspectief vertrekt en geïnteresseerd is in maatschappelijk relevante onderzoeksvragen, vindt in het gebied van de digitale communicatie een overvloed aan nieuwe toepassingen en onderzoeksmogelijkheden. In wat volgt, bespreken we daarvan een aantal gevallen.

Om te beginnen is er het domein van de taaladvisering. Steeds meer digitale adviesbronnen worden beschikbaar die al dan niet automatisch hun wijze oordeel over een digitaal document uitspreken. Het nieuwe medium zorgt voor een nieuwe werkwijze van advisering, maar ook voor nieuwe onderwerpen en aandachtsvelden. Beide vergen dringend canonisering en kritische reflectie.

Ook steeds meer digitale tekstbewerkingsfuncties zijn op internet of in software beschikbaar, zoals digitale formulierwizards, automatische vertaalprogramma's of automatische tekstsamenvattingsfuncties. Die roepen de vraag op naar de meerwaarde en vooral de communicatieve kwaliteit.

Ten slotte levert digitalisering nieuwe onderzoeksmogelijkheden voor tekstontwerpers. We laten dat zien aan de hand van lopend onderzoek naar de manier waarop gebruikers op de meest efficiënte manier kunnen worden ondersteund en geïnstrueerd bij het leren van digitale taken. Dat onderzoek sluit aan bij het onderzoek naar de effectiviteit van instructieve teksten waar Nederlandse taalbeheersers de afgelopen decennia veel aandacht aan hebben gegeven.

4.1 Digitalisering, tekstadvies en tekstbewerking

Met de term taaladvisering verwijzen we ten eerste naar de talloze taaladviesboeken die bedoeld zijn om hulp te bieden bij allerlei schriftelijke en mondelinge communicatietaken. Soms gaat het om een meer of minder geslaagde categorisering van "rules of thumb", veelal gebaseerd op intuïtie of ervaring. Maar met taaladvisering doelen we ook op het wetenschappelijke werk van nogal wat tekstontwerponderzoekers, die proberen adviezen te destilleren uit empirische studies naar het effect van tekstvarianten. Dat levert geen volledige boekwerken met algemeen geldende adviezen op; daarvoor is de weg tussen onderzoek en advies te lang en hobbelig. Wel maken de resultaten gaandeweg duidelijk van welke factoren de kwaliteit van teksten afhankelijk is (voor een nadere beschouwing van de adviespraktijk van taalbeheersers, zie Janssen et al. 2000). In dat krachtenveld tussen taalbeheersingsonderzoek en -praktijk, zorgt digitalisering op verschillende manieren voor nieuwe activiteiten.

4.1.1 Digitaal advies

Digitalisering biedt de technische mogelijkheid om verschillende bronnen van informatie simultaan op het scherm beschikbaar te stellen. Dat maakt het mogelijk om adviesmateriaal te ontwikkelen dat op elk moment tijdens de productie van digitale tekst beschikbaar is en waarvan de hulp op initiatief van de schrijver kan worden ingeroepen. Een voorbeeld daarvan is de Taaladviesbank, een door een werkgroep van taaladviseurs gemaakt "digitaal adviesboek" dat op de website van de Nederlandse Taalunie te vinden is (www.ntu.org). Twee nieuwe initiatieven die in dit verband het vermelden waard zijn, zijn de projecten Concourse (in Nederland) en Dilesce (in Vlaanderen), die beide tot doel hebben om schrijvers, meer in het bijzonder studenten in het hoger onderwijs bij het ontwerpen van teksten een rijke digitale omgeving ter beschikking te stellen in de vorm van voorbeelden, opbouwmodellen, feedbackmogelijkheden voor peer evaluation, relevante sites etcetera.

Daarnaast zijn er verschillende manieren om digitaal advies of kwaliteitsevaluaties in software in te bouwen, in de vorm van wizards (een soort gestructureerde hulpfunctie), controlefuncties voor spelling, stijl en grammatica etc. In Jansen (1995) is al betoogd dat zulke digitale taalhulp niet altijd ook degelijke taalhulp is. Anno 2002 is de situatie op dit punt maar weinig verbeterd. Hieronder illustreren we dat kort.

Presentatiehulp

Een eerste voorbeeld van hedendaagse digitale raadgevingen zijn de presentatieadviezen die ingebouwd zijn in de wizard van het presentatieprogramma van Powerpoint, een product van Microsoft (zie ook Janssen et al. 2000: 218-219). Een belangrijk element daarin is een verzameling van presentatieadviezen, gebaseerd op het werk van Dale Carnegie. Informatie over deze overleden Amerikaanse schrijver

van succesvolle boeken is te vinden op <http://www.peoplesuccess.com>. Volgens die site was Carnegie (1888-1955) "a pioneer in public speaking and personality development. He became famous by showing others how to become successful." Werken van zijn hand dragen kleurrijke titels als *How to stop worrying and start living* of *How to win friends and influence people*. Een aantal van de Dale Carnegie adviezen in Powerpoint zijn gewijd aan de situatie waarin een spreker er in een presentatie in moet zien te slagen een team te motiveren: "Wissel verhalen uit over behaalde resultaten, feliciteer prijswinnaars, wijs op groei, nodig uit tot het vertellen van succesverhalen en zorg voor een inspirerende afsluiting".

Dit soort adviezen zijn niet alleen rijkelijk vaag, ze missen elke vorm van fundering en ademen een erg Amerikaanse presentatiestijl uit. Er is, kortom, geen sprake van wezenlijke vooruitgang, ondanks de geavanceerde presentatievorm. De adviezen kunnen een inhoudelijke update gebruiken, bijvoorbeeld op basis van recent experimenteel onderzoek dat in Nederland is gedaan naar het effect van verschillende introducties van voordrachten zoals gerapporteerd in Andeweg et al. (1998), naar de visie van taalgebruikers op het houden van een voordracht (Andeweg et al. 2000) en naar de appreciatie bij het publiek van de toepassing van allerlei presentatieopties in een programma als PowerPoint (Blokzijl & Naeff 2001).

Leesbaarheidsmeting

Een tweede voorbeeld van digitale taaladvisering betreft de automatische leesbaarheidsmeting die in recente versies van tekstverwerkingprogramma's als Corel en Word aan de spelling- en grammatica-controle is toegevoegd. Door voor deze optie te kiezen kan de schrijver het programma vragen een oordeel te geven over de leesbaarheid van een tekst. Dat oordeel is dan steeds gebaseerd op de zogenaamde Flesch Reading Ease Formula, een leesbaarheidsformule die in 1948 is ontwikkeld voor Engelstalige teksten en in de jaren zestig is bewerkt voor het Nederlands (Van Hauwermeiren 1975; Brouwer 1976). De gedachte achter leesbaarheidsformules is dat de begrijpelijkheid van een tekst nagenoeg wiskundig kan worden vastgesteld op grond van een formule waarvan de variabelen bestaan uit objectief meetbare eigenschappen van de tekst, zoals woord- en zinslengte. Het recept was vervolgens eenvoudig. Wie op een betrouwbare en relatief snelle manier de begrijpelijkheid van een tekst wilde meten, hoefde slechts de gemiddelde woordlengte uit te rekenen, de gemiddelde zinslengte te bepalen, de resulterende getallen in een formule te stoppen, en de uitslag te bepalen. Wat simpel rekenwerk – met de hand toen nog – en het karwei was dus geklaard.

Hoe mooi het ook zou zijn om op die manier objectief de kwaliteit van teksten te kunnen vaststellen, de wetenschappelijke basis bleek bijzonder labiel (zie onder meer Schriver 1993; Jansen 1995; Noordman & Maes 2000).

Leesbaarheidsformules zijn gebaseerd op de gedachte dat de begrijpelijkheid van teksten bepaald wordt door oppervlakkige aspecten van teksten, aspecten die de vorm van woorden en zinnen betreffen. En dat is wat te simpel. Cognitieve psychologen en taalkundigen zijn het er ondertussen over eens geraakt dat het verwerken van teksten meer inhoudt dan het decoderen van de oppervlaktevorm van woorden en zinnen (zie Noordman & Maes 2000). Het mooiste valt dat te illustreren door in een tekst lange woorden en zinnen te vervangen door korte varianten, en te constateren dat daarmee de begrijpelijkheid van de tekst in het geheel niet hoeft te zijn gediend, zoals bijvoorbeeld in het onderzoek van Davidson & Kantor (1982) duidelijk is geworden. Het mag dan ook geen verrassing zijn dat leesbaarheidsformules in serieuze taalkundige en psychologische publicaties al

ruim twintig jaar over de hele linie als ondeugdelijk meetinstrument voor tekstkwaliteit van de hand worden geweest. Wat wel een verrassing mag heten, een enigszins pijnlijke nog wel, is dat de leesbaarheidsformules, nu ze in digitale vorm zo gemakkelijk kunnen worden toegepast, weer zijn opgedoken in massaal gebruikte tekstverwerkingssoftware om daarbinnen naar alle waarschijnlijkheid door tal van niet nader geïnformeerde gebruikers kritiekloos te worden toegepast.

Digitaal taalfatsoen

Een laatste voorbeeld van digitaal aangeboden schrijfhulp is niet alleen aanvechtbaar vanwege een lamentabele wetenschappelijke onderbouwing, maar ook vanwege de aard van de hulp. Onlangs is het e-mailprogramma Eudora (versie 5.1) uitgebreid met de functie MoodWatch, een soort van digitale fatsoensrakker. MoodWatch scant voor elk binnenkomend of uitgaand e-mailbericht elk woord en elke zin en bepaalt of er "offensief" taalgebruik in aan te treffen valt. Ook de graad van belediging wordt bepaald: MoodWatch kent één, twee of drie Spaanse pepertjes toe, afhankelijk van de door de software vastgestelde beledigingsgraad. Minder beledigend taalgebruik wordt in de tekst groen onderstreept, ergere vormen van beledigingen worden rood gemarkeerd. Deze functie is wel degelijk gebaseerd op een wetenschappelijke bron, aldus een persbericht van de producent van Eudora, Qualcomm (<http://www.qualcomm.com.br/cda/pr/view/0,1800,391,00.html>). Daar wordt verwezen naar de "rhetorical theories developed by David Kaufer, chairman of the English department of Carnegie Mellon University". Een zogenaamd white paper over het desbetreffende onderwerp, van de hand van Kaufer, is te vinden via

http://www.eudora.com/presskit/pdf/Flaming_White_Paper.PDF.

Kaufer blijkt daar verzamelingen te hebben aangelegd van beledigend taalgebruik, gebaseerd op de analyse van 1200 berichten die zijn verschenen in een internetnieuwsgroep alt.flame. In die nieuwsgroep beledigen allerlei anonieme mensen elkaar, voor de grap, voor het amusement, of voor wie weet welke reden dan ook. Dat een dergelijke verzameling allerlei gemarkeerde woorden en woordcombinaties oplevert, variërend van "F... you bastard!" tot "that's bullshit!", is even vanzelfsprekend als oninteressant. Vuilspuiterij is immers een vak als een ander, met bijbehorende vaktaal.

Minder vanzelfsprekend is de vraag of dergelijke uitingen wel of niet als beledigend bedoeld zijn, of zo gelezen worden. En nog minder vanzelfsprekend is het dat tekstontwerpers zich zouden lenen om op grond van dit soort oppervlakkige analyses vast te stellen wat beledigend taalgebruik is. Daarmee is niet gezegd dat beledigen een oninteressant onderzoeksobject zou zijn. Integendeel. De pragmatiek van het beledigen en van de directe en indirecte taalmiddelen die daarbij worden ingezet, de cultuurgebondenheid van beledigen, het zijn zonder twijfel interessante onderzoeksprojecten voor tekstontwerpers. Op zijn minst zouden ze aantonen hoe onzinnig, om niet te zeggen beledigend voor de gebruiker de MoodWatch-functie eigenlijk is.

4.1.2 Webstijlgidsen

Digitalisering levert niet alleen nieuwe manieren op om taaladvies te verpakken en te verstrekken, het leidt ook tot een nieuw arsenaal van taaladviezen. Die zijn vaak digitaal samengebracht in een van de vele "web style guides" die het internet rijk is (zie Maes 1999). Ze hebben betrekking op de specifieke aspecten van het digitale

medium, zoals hyperlinks en visualisering. De vrijheid en blijheid die als devies gelden voor het internet, blijken ook op te gaan voor stijlgidsen op en over het web. In een paar uur kun je zonder moeite tientallen webstijlgidsen bijeengesurft krijgen. De meeste gidsen zijn afkomstig van gerenommeerde organisaties. Vooral computergiganten en universiteiten nemen het voortouw, en dat is begrijpelijk. Maar er zijn ook individuen – professionals of verdienstelijke hobbyisten – die hun stijlgids proberen te slijten. Zo stuit je bij het zoeken al gauw op de Alertbox van Jakob Nielsen, de columnserie Web Wonk van Donald Siegel of het boek annex website van Peter Kentie over Web graphics tools and techniques (www.kentie.com). Amerikanen lopen in de stijlgids-business duidelijk voorop, maar zoeken via het Nederlandse steekwoord "stijlgids" levert ook zeker het een en ander op.

Er zijn gidsen met de omvang van een heus taaladviesboek, zoals bijvoorbeeld die van de computergiganten. Daarnaast kunnen gidsen de vorm aannemen van een aantal lossere website-onderwerpen die worden uitgewerkt, zoals dat gebeurt in de Alertbox van Jakob Nielsen. Er zijn gidsen die je bij de hand nemen vanaf het eerste idee voor een website tot de evaluatie ervan, er zijn er andere die ervan uitgaan dat je al een website hebt en alleen de effectiviteit ervan nog wil verhogen. Er zijn stijlgidsen die zich beperken tot algemene richtlijnen en principes, in andere gidsen vind je uiterst gedetailleerde technische kleinigheden. Kortom, er is een grote verscheidenheid in de inhoud en aanpak van de webstijlgidsen, en dat blijkt ook uit een ondertussen wel enigszins gedateerd inventariserend onderzoek (van Ratner et al. 1996) naar de inhoud van 21 traditionele en web-stijlgidsen. Twee opvallende conclusies bracht dat onderzoek aan het licht: maar 20% van de richtlijnen in de traditionele stijlgidsen (gidsen gericht op andere tekstsoorten dan websites) was terug te vinden in de webstijlgidsen, en 75% van de richtlijnen in de webstijlgidsen was slechts in één stijlgids te vinden. Webstijlgidsen bevatten dus veel andere adviezen dan traditionele adviesboeken en er is weinig inhoudelijke overeenstemming tussen verschillende webstijlgidsen.

Daar zijn verschillende verklaringen voor te geven. Om te beginnen zijn websites nu eenmaal een nieuwe vorm van communicatie, en alleen daarom al valt daar veel nieuws over te vertellen. Ook komt bij het ontwerpen van een website veel meer kijken dan bij het schrijven op papier: webtekst, grafische vormgeving, plaatjes, technische organisatie, navigatie en nog vele andere onderwerpen verdienen een behandeling in een webstijlgids. Verder zijn webstijlgidsen als fenomeen zo nieuw, dat je ook nauwelijks of geen normering of canonvorming van hun inhoud mag verwachten. En ten slotte: de meeste adviezen in stijlgidsen zijn noodgedwongen gebaseerd op intuïties of eigen ervaringen. Wetenschappelijk onderzoek naar het effect van kenmerken en verschijningsvormen van digitale teksten en websites is immers nog nauwelijks of niet voorhanden.

Doordat de gemiddelde taaladviseur niet meteen een koppositie heeft ingenomen in de digitalisering van informatie, is er voor taalbeheersers en tekstontwerpers ook hier dringend werk aan de winkel, om een flink deel van het adviesveld terug te winnen dat nu nog in handen is van informatici en grafici, en om webadviezen te onderbouwen door gebruikersonderzoek.

4.1.3 De automatische samenvatting

Behalve voor taaladvisering kan de computer ook steeds meer worden ingezet om tekst automatisch te laten bewerken, bijvoorbeeld te laten samenvatten. Een automatische samenvatter kan zeker een nuttig instrument zijn. Samenvatten is een

uiterst belangrijke cognitieve vaardigheid, die in veel omstandigheden van pas komt. Als tekstvorm is de samenvatting in zeer uiteenlopende situaties en verschijningsvormen terug te vinden. En in het tijdperk van de digitale communicatie zijn er extra redenen om werk te maken van een kwalitatief hoogstaande automatische samenvatter. Immers, digitalisering gaat gepaard met de behoefte aan flexibele informatievoorziening, afhankelijk van de beschikbare fysieke ruimte, de beschikbare tijd en de relevantie voor de gebruiker. Wie het web wil raadplegen via zijn mobiele telefoon, moet hopen dat niet alle standaardinformatie van de browser op dat kleine scherm hoeft te verschijnen. Automatische samenvatters zijn ook nuttig in te zetten om zoekende internetgebruikers te voorzien van een hoeveelheid informatie die correspondeert met de tijd die ze ter beschikking hebben of met de mate van relevantie die die informatie voor hen heeft.

Hoewel er diverse automatische samenvatters bestaan, is de Autosummarize functie in Word ongetwijfeld de bekendste. Autosummarize geeft de gebruiker de mogelijkheid om een automatische samenvatting van een tekst te maken, variërend van 1% tot 100% van de oorspronkelijke lengte. De samenvatting kan de vorm aannemen van gemarkeerde passages in de oorspronkelijke tekst of van een aparte abstract, voorafgaand aan de tekst of in een nieuw document.

Een gebruiker die de samenvattingsfunctie in Word uitprobeert, komt vaak bedrogen uit, zeker als die gebruiker zelf enige ervaring met het maken van samenvattingen heeft (zie ook Spooen 1999). Bij wijze van toets hebben we aan Autosummarize het fragment in Figuur (1) voorgelegd, geïnspireerd door een artikel van Van Horen et al. (2001). We hebben gekozen voor een Engelstalige tekst, omdat de samenvattingsfunctie in Word nog niet beschikbaar is voor een taal als het Nederlands of het Afrikaans. Voor het gemak van verwijzing nummeren we de zinnen.

1. Elderly people seem to have more problems than people from other age groups, when using digital consumer electronics products and their accompanying manuals.
2. This may be due to the absence of some types of information.
3. In this study the effects of the absence of different information types in instructions on action performance were explored for different age groups.
4. Younger (aged 20-30 y.) and elderly (aged 60-70 y.) participants installed a VCR with the help of the manual, while working aloud.
5. The absence of goals, consequences and identification information in the instructions proved to have a negative effect on task performance, especially for the elderly participants.
6. When one of these information types was absent in the instructions the elderly performed more actions incorrectly than when the information was stated explicitly.

Figuur 1. Samen te vatten tekstfragment: Manuals and the elderly

Als we dit fragment automatisch laten samenvatten, te beginnen bij een

samenvatting van 1% en zo oplopend tot 100%, geeft Autosummarize de volgende belangrijkheidsvolgorde aan: titel (5%), en dan achtereenvolgens zin 4 (15%), 6 (30%), 5 (50%), 1 (65%), 2 (80%) en ten slotte 3 (95%). Wie dit fragment leest in de wetenschap dat het om een abstract van een wetenschappelijk artikel gaat, zou wellicht andere beslissingen nemen. Enige analyse maakt duidelijk dat het fragment de vaste ingrediënten van een abstract van een wetenschappelijk-experimenteel artikel bevat, achtereenvolgens de aanleiding (zin 1), de hypothese (2), de onderzoeksvraag en het doel van het onderzoek (3), de methode (4) en de resultaten (5-6). Voor menselijke samenvatters met deze achtergrondkennis wordt zin 3 daardoor een voor de hand liggende eerste keuze. Ook zin 5 scoort hoog, omdat daarin de kern van de resultaten wordt weergegeven.

Over de werkwijze die Autosummarize volgt, komt een Word-gebruiker erg moeilijk iets te weten. In de help-functie staat niets beschreven van de procedure die de computer volgt om een samenvatting te produceren. Op basis van zijn gedrag valt wel af te leiden dat de procedure van Autosummarize ongeveer als volgt verloopt.

1. Maak frequentielijsten van alle inhoudswoorden
2. Bereken een score voor elke zin, zijnde de som van de frequentiescores van alle inhoudswoorden in die zin.
3. Deel die score door het aantal woorden in de zin.
4. Neem achtereenvolgens de zinnen met de hoogste scores.
5. Deel de gebruiker mee (beter misschien: maak hem wijs) dat dit resultaat de samenvatting is van de betreffende tekst.

Nu mag een gebruiker misschien niet verwachten dat een tekstverwerker veel meer kan dan dit. Maar het is duidelijk dat de prestaties aanmerkelijk beter zouden worden als in de samenvatting meer gevorderde tekstkennis wordt geïntegreerd: kennis over de tekstsoort, over de structuur van de tekst, over het doel van de samenvatting en over de inhoudelijke relatie tussen concepten die in een tekst voorkomen. Op al die punten is de inbreng van tekstkundigen en computationeel linguïsten noodzakelijk (voor een recent overzicht van de verschillende wegen die daarbij worden bewandeld, zie Mani & Maybury 1999, Hovy 2002; voor een aardige illustratie van de manier waarop de digitale samenvatter slimmer wordt gemaakt door middel van de zogenaamde Latente Semantische Analyse, zie Spooren 2001).

Toch valt van dit onderzoek niet te verwachten dat het binnen afzienbare tijd kwalitatief hoogstaande samenvattingen oplevert voor uiteenlopende teksttypen in verschillende gebruikssituaties. Daarvoor is tekstcoherentie een te ingewikkeld samenspel tussen tekst- en wereldkennis. Dat betekent dat er nog lang ruimte zal zijn voor menselijke samenvatting en dat het dus verstandig is om onderzoek te doen naar de manier waarop digitalisering kan worden gebruikt om menselijke samenvattingen te ondersteunen. Tot op welk punt en voor welke onderdelen kan de computer het werk op zich nemen? Welke soorten conceptsamenvattingen kan de computer aan de gebruiker ter evaluatie voorleggen? Welke digitale hulpmiddelen kunnen de menselijke samenvatter worden aangeboden? Dat zijn de onderzoeksvragen die zich dan aandienen.

4.1.4 Digitale formuliere

De gemeente Overbetuwe is de eerste Nederlandse gemeente met een digitaal loket, zo schrijft het regionale dagblad De Gelderlander begin oktober 2001. Op de website van de gemeente (www.overbetuwe.nl) kunnen burgers nu niet alleen informatie over en van de gemeente krijgen, maar ook via formulieren met de gemeente communiceren, zo valt uit het krantenbericht af te leiden. Helaas valt de praktijk tegen. Inderdaad kan een bewoner van Overbetuwe als die bijvoorbeeld voor een minderjarig kind een paspoort nodig heeft, via de website bij een aanvraagformulier terecht komen. Maar, verder dan de mogelijkheid om dat formulier te downloaden gaat de digitale serviceverlening vooralsnog niet. Wie dit digitale formulier wil gebruiken, zal het eerst moeten printen, dan met de hand invullen en ondertekenen en het vervolgens persoonlijk in moeten leveren bij het gemeentehuis. De digitale communicatie houdt op bij het aanbieden van het traditioneel formulier in enen en nullen. Verder is alles geheel bij het oude gebleven. Daarmee worden belangrijke mogelijkheden die het internet biedt om de communicatie tussen overheid en burger te verbeteren, onbenut gelaten.

Om te verduidelijken welke kansen zo worden gemist, refereren we aan een veel geciteerd model dat Bordewijk & Van Kaam (1982) hebben geïntroduceerd. Deze auteurs onderscheiden vier informatiestromen die mogelijk zijn tussen centrale informatiebronnen (de overheid bijvoorbeeld) en individuele informatiebronnen (in dit geval de burger). Welk type informatiestroom aan de orde is, wordt in essentie bepaald door twee vragen: waar komt de informatie vandaan, en wie heeft het in de communicatie voor het zeggen? Voor de vier mogelijke informatiestromen die zo ontstaan, gebruiken Bordewijk & Van Kaam de termen allocutie, registratie, consultatie en conversatie. In Figuur 2 zijn die termen in een matrix gezet.

	informatie gegenereerd door centrale informatiebron	informatie gegenereerd door individuele informatiebron
beheer over tijdstip en onderwerp bij centrale informatiebron	allocutie (bijvoorbeeld via een gemeentelijke rubriek in de plaatselijke krant)	registratie (meestal via een formulier)
beheer over tijdstip en onderwerp bij individuele informatiebron	consultatie (bijvoorbeeld via folders die uit het rek in het gemeentehuis meegenomen kunnen worden)	conversatie (aan de balie, via de telefoon)

Figuur 2. Informatiestromen (naar Bordewijk & Van Kaam 1982)

Zolang overheid en burger aangewezen waren op wat we traditionele communicatiemiddelen kunnen noemen (brieven, voorlichtingsbrochures, formulieren, gesprekken), waren de vier informatiestromen noodzakelijkerwijs gescheiden, en domineerde de allocutie. De overheid bepaalde wanneer zij de individuele burger

informatie stuurde, en welke informatie dat zou zijn.

Al lang werd voorspeld dat het gebruik van nieuwe media zou leiden tot een accentverschuiving in de informatiestromen. En inderdaad: de nadruk in de communicatie tussen overheid en burger ligt tegenwoordig meer en meer op consultatie (de burger bepaalt zelf wat hij op welk moment te weten wil komen), op conversatie (de burger communiceert zelf met andere burgers), en als tegenwicht daarvoor op registratie (de overheid legt – gemerkt of ongemerkt – allerlei gegevens vast over de individuele burgers).

Maar bij een verschuiving van accenten in de richting van de informatiestromen hoeft het anno 2002 niet te blijven. Goed doordacht gebruik van het internet kan leiden tot een verregaande integratie van informatiestromen, zodanig dat de communicatie tegelijk kan winnen aan effectiviteit en efficiëntie. Op één en dezelfde website kan de overheid mededelingen plaatsen (allocutie), de burger de mogelijkheid bieden om zelf op elk gewenst moment naar relevante informatie te zoeken (consultatie), een formulier aanbieden dat digitaal kan worden ingevuld en teruggestuurd (registratie) en dat formulier ook nog zo inrichten dat wat er wordt gevraagd niet langer voor iedereen altijd hetzelfde is, maar afhankelijk wordt van wat er daaraan voorafgaand door de burger al is ingevuld (conversatie).

Om het met een concreet voorbeeld te verduidelijken: jongeren die op dit moment de website van de Nederlandse Belastingdienst raadplegen (www.belastingdienst.nl) worden daar geattendeerd op de mogelijkheid dat ze te veel betaalde loonbelasting terug kunnen krijgen; ze kunnen informatie opvragen over de voorwaarden om voor teruggave in aanmerking te komen en over het bedrag waar ze misschien recht op hebben, ze kunnen direct een aanvraagformulier invullen dat in zijn vormgeving op de doelgroep is afgestemd, en dat interactief reageert op de antwoorden die de invuller noteert. Dat formulier kan – nadat het is ingevuld en van een digitale handtekening is voorzien – ook via het internet worden geretourneerd. Dat is aanmerkelijk geavanceerder en vooral efficiënter dan wat zich afspeelt op de website van de Nederlandse gemeente Overbetuwe, en naar wij vrezen op tal van andere sites waar grote organisaties zich willen verstaan met hun cliënten.

Dat juist de Nederlandse Belastingdienst een voorsprong heeft opgebouwd waar het gaat om de ontwikkeling van digitale en papieren formulieren, hangt mede samen met de belangstelling die er de laatste decennia in deze dienst bestaat voor werk dat er door tekstontwerponderzoekers wordt gedaan (voor publicaties over onderzoek naar de communicatie vanuit de Belastingdienst, zie onder meer Hulst & Lentz 1999; Renkema 1994 en Jansen & Steehouder 2001).

4.2 Digitalisering en tekstontwerponderzoek: handleidingen en ouderen

Digitalisering levert ook nieuwe vraagstellingen op voor fundamenteel tekstontwerponderzoek. We beëindigen dit artikel met een voorbeeld van lopend onderzoek waarin zo'n nieuwe vraagstelling zich aandient. Het betreft een tekstsoort die de afgelopen jaren in het tekstontwerponderzoek prominent aan de orde is geweest: de instructieve tekst. Het terrein van de instructieve communicatie is al lang op een natuurlijke manier met digitalisering verbonden. Een belangrijke reden daarvoor is dat een gebruiker van instructieve teksten, bijvoorbeeld iemand die met behulp van een gebruiksaanwijzing een verwarmingsthermostaat program-

meert, in een aantal essentiële opzichten hetzelfde doet als een gebruiker van digitale teksten, bijvoorbeeld een zoekende surfer op het web. In beide gevallen is er niet zozeer sprake van lezen in de traditionele betekenis van het woord, maar veeleer van het zoeken en vervolgens gebruiken van informatie om een concreet probleem mee op te lossen. In beide gevallen is dat tekstgebruik gecombineerd met andere cognitieve en fysieke taken die onderdeel zijn van de taakomgeving. En het meest essentiële is dat zowel een lezer van een gebruiksaanwijzing als een websurfer enigszins onvoorspelbaar omgaat met de informatie. Wat ze gebruiken van de aangeboden informatie en wanneer ze dat doen, hangt af van hun eigen probleem, hun eigen voorkennis, hun voorkeur en hun cognitieve stijl.

De consequentie voor het ontwerp van digitale en instructieve teksten moet dan ook zijn dat informatie op een zodanige manier in functionele eenheden wordt gefragmenteerd en aangeboden dat iedereen er op zijn eigen manier mee kan omgaan. In gerenommeerde instructieve ontwerpmodellen voor instructieve teksten, zoals Information Mapping (zie Horn 1976; 1992) of de Minimal Manual (zie Carroll 1990), is fragmentering in verschillende informatietypen een leidend principe. En dat principe is uitstekend in de praktijk te brengen in een digitale, hypertextuele omgeving.

De studie van verschillende typen informatie is dan ook niet voor niets een zwaartepunt in het onderzoek naar instructieve teksten zoals dat de afgelopen jaren aan afdelingen taalbeheersing, tekstwetenschap en communicatiekunde aan Nederlandse universiteiten is verricht (zie Schellens & Maes 2000). Aan de basis daarvan ligt het besef dat een instructieve tekst geen monolithisch geheel is, maar veeleer een blokkendoos, bestaande uit modules of informatietypen met telkens hun eigen functionaliteit, effect en gebruikswaarde. Die modules zijn niet per sé gebonden aan bepaalde instructieve genres, ook al zijn er ongetwijfeld speciale associaties tussen typen informatie en genres. Zo zullen er in elk instructief genre waarschuwingen voorkomen, maar bij uitstek zullen die toch worden aangetroffen in bijsluiters en risicovoorschriften. In recente Nederlands studies is een brede waaier aan instructieve informatietypen onderzocht:

- declaratieve informatie (Ummelen 1997; 1998; Steehouder 2000; Karreman & Steehouder 2000)
- procedurele informatie (Jansen & Steehouder 1996; Boekelder & Steehouder 1998, Jansen & Lentz 2000; Maes 2000)
- probleemoplossingsinformatie (Lazonder 1994; Lazonder & Van der Meij 1994)
- oefeninformatie (Glasbeek 2001)
- waarschuwende informatie (Maes et al. 1998; Van der Meij & Loenen 1995)
- controle- en correctie-informatie (Van Waes et al. 1998)
- relationele informatie (Steehouder 1998)
- zoekinformatie (Steehouder 1994; Van der Meij & De Jong 1998)
- verwijzingsinformatie (Maes & Lenting 1999)

- visuele informatie (Gellevis, Van der Meij, De Jong & Pieters 1999)

Een recent onderzoeksproject getiteld "handleidingen voor ouderen" waaraan gewerkt wordt door de Tilburgs/Eindhovense promovenda Van Horen, begeleid door Noordman, Maes en Jansen, past binnen het onderzoek naar het effect van informatietypen in instructieve teksten. De aanleiding voor het project is de vaak gehoorde klacht dat ouderen niet overweg kunnen met technologie, dat ze slechts moeizaam begrijpen wat voor jongeren vanzelf spreekt, en dat ze meer moeite hebben dan jongeren met handleidingen, al dan niet online. In het project wordt een aantal experimenten uitgevoerd die tot doel hebben na te gaan wat het effect is van (het ontbreken van) verschillende typen informatie op leeftijd (jonger dan 25 versus ouder dan 65). De nadruk ligt daarbij op het effect van enkele belangrijke informatietypen: doel, actie, identificatie en gevolg.

Uit een eerste verkennend experiment (Van Horen et al., 2001, een artikel waarvan de abstract in Figuur 1 te vinden is) kon de hypothese worden geformuleerd dat iedereen last heeft van ontbrekende informatie, maar dat ouderen meer last hebben, en dat dat effect het sterkst is bij ontbrekende gevolginformatie: er wordt dan wel een instructie gegeven, maar er is geen mogelijkheid om te controleren of die instructie correct is uitgevoerd. Op basis van de resultaten van dat eerste experiment, wordt thans een vervolgonderzoek uitgevoerd, waarin die hypothesen in een gecontroleerde omgeving worden getoetst. Over eenzelfde procedure zijn verschillende (papieren en digitale) tekstversies ontwikkeld, waarin telkens bepaalde typen informatie zijn weggelaten. Op die manier kan preciezer het effect van informatietype worden nagegaan, en ook de rol die het (papieren of digitale) medium daarin speelt.

5. Conclusie

Het digitale medium biedt nieuwe perspectieven. Dat is een belangrijke waarheid en een open deur, en die gelden niet alleen voor letteren. De eigenschappen van het medium zijn zo ingrijpend anders dat het de organisatie, taken en planning in zowat alle sectoren van het maatschappelijke leven drastisch omgooit. Maar daarnaast zorgt het nieuwe medium ook voor nieuwe curricula, voor nieuwe verantwoordelijkheden van maatschappelijke dienstverlening en voor nieuwe onderzoeksperspectieven in diverse sectoren van het letterenlandschap. In dit artikel is geprobeerd het veld af te bakenen voor één letterendomein: dat van taalbeheersing en tekstontwerp.

Bibliografie

Andeweg, B.A.; De Jong, J.C.; Hoeken, H. 1998. "May I have your attention?" Exordial techniques in informative oral presentations. *Technical Communication Quarterly*. 7: 271-284.

Andeweg, B.; De Jong, J.; Van Oyen, K.; Wehrmann, C. 2000. Survey: mondelinge presentaties van Nederlandse ingenieurs. In: Neutelings, R.; Ummelen, N.; Maes, A. (reds). *Over de grenzen van de taalbeheersing*. Den Haag: Sdu. 81-93.

Blokzijl, W.; Naeff, R. 2001. Het publiek kijkt zijn ogen kapot. Een onderzoek naar

de publiekswaardering voor PowerPoint. Tekst[blad] 7 (2): 53-61.

Boekelder, A.; Steehouder, M. 1998. Selecting and switching: some advantages of diagrams over tables and lists for presenting instructions. IEEE Transactions on Professional Communication 41: 229-241.

Bordewijk, J.L.; Van Kaam, B. 1982. Allocutie. Enkele gedachten over communicatievrijheid in een bekabeld land. Baarn: Bosch & Keuning.

Brouwer, R.H.M. 1976. Leesbaarheidsformules voor de Nederlandse taal; Een kritische beschouwing. Pedagogisch Tijdschrift/Forum voor Opvoedkunde 1: 491-505.

Carroll, J.M. 1990. The Nurnberg Funnel: designing minimalist instruction for practical computer skill. Cambridge, MA: MIT Press.

Davidson, A.; Kantor, R.N. 1982. On the failure of readability formulas to define readable texts: a case study from adaptations. Reading Research Quarterly 17, 1982: 187-209.

Van der Geest, T. 2001. Web site design is communication design. Document design companion series 2. Amsterdam: Benjamins.

Van der Geest, T.; Schellens, P.J. (reds.). 1997. Formative evaluation of professional documents. [Special issue]. Journal of Business and Technical Communication 11 (4).

Van der Geest, T.; Spyridakis, J.H. 2000. Developing Heuristics for Web Communication. [Special Issue]. Technical Communication 47 (3).

Gellevij, M.; Van der Meij, H.; De Jong, T.; Pieters, J. 1999. The effects of screen captures in manuals: A textual and two visual manuals compared. IEEE Transactions on Professional Communication 42 : 77-91.

Glasbeek, H. 2001. "Ik doe wel wat hier staat, maar hij niet". Een onderzoek naar vaardigheidsverwerving door gebruikers van leahandleidingen bij een computerprogramma. Dissertatie Universiteit Utrecht. Amsterdam: Thela Thesis.

Van Hauwermeiren, P. 1975. Het leesbaarheidsonderzoek. Tjeenk Willink: Groningen.

Hoeken, H. 1998. Het ontwerp van overtuigende teksten. Wat onderzoek leert over de opzet van effectieve reclame en voorlichting. Bussum: Coutinho.

Van Horen, F.; Jansen, C.; Maes, A.; Noordman, L. Manuals for the elderly: Which information cannot be missed? Journal of Technical Writing and Communication 31: 415-431.

Horn, R.E. 1976. How to write Information Mapping. Lexington: Information Resources Inc.

Horn, R.E. 1992. How high can it fly? Examining the evidence of Information Mapping's method of high-performance communication. Lexington: The Lexington

Institute.

Hovy, E.H. 2002. Automated Text Summarization. In: Mitkov, R. (red.), Oxford University Handbook of Computational Linguistics. Oxford: Oxford University Press.

Hulst, J.; Lentz, L. 1999. Vertaalkwaliteit in een blauw jasje. Ontluikend vertaalbeleid bij de Belastingdienst. *Filter. Tijdschrift voor vertalen en vertaalwetenschap* 6 (2): 2-11.

Jansen, C.; Maes, A. 1999. Document Design. *South African Journal of Linguistics* 17: 234-255.

Jansen, C.; Steehouder, M. 1996. The sequential order of instructions. Some formal methods for designers of flow charts. *Journal of Technical Writing and Communication* 26: 455-473.

Jansen, C.; Steehouder, M. 2001. How research can lead to better government forms. In: Janssen, D.; Neutelings, R. (reds.). *Reading and writing government documents*. Amsterdam: Benjamins: 11-36.

Jansen, C.J.M.; Steehouder, M.F. 1989. *Taalverkeersproblemen tussen overheid en burger. Een onderzoek naar verbeteringsmogelijkheden van voorlichtingsteksten en formulieren*. Proefschrift Universiteit Twente. Den Haag: SDU.

Jansen, C.J.M. 1995. *Rekenen met taal*. [Oratie Technische Universiteit Eindhoven]. Eindhoven: TUE.

Jansen, C.J.M.; Steehouder, M.; Edens, K.; Mulder, J.; Pander Maat, H.; Slot, P. 1989. *Formulierenwijzer. Gids voor de redactie van formulieren*. Den Haag: Sdu.

Jansen, F.; Lentz, L. 2000. De aanduiding van gelijktijdige handelingen in instructieve teksten. In: Neutelings, R.; Ummelen, N.; Maes, A. (reds.). *Over de grenzen van de taalbeheersing*. Den Haag: Sdu. 229-240.

Janssen, D.; Jansen, C.; Jansen, F. 2000. Professionele communicatie. In: Braet, A. (red.). *Taalbeheersing als communicatiewetenschap. Een overzicht van theorievorming, onderzoek en toepassingen*. Bussum: Coutinho. 210-229.

De Jong, M.; Schellens, P.J. 1995. *Met het oog op de lezer. Pretestmethoden voor schriftelijk voorlichtingsmateriaal*. Amsterdam: Thesis.

Karreman, J.; Steehouder, M. 2000. Het instellen van de Vox New York. Gebruik en effect van declaratieve informatie in gebruiksaanwijzingen. In: Neutelings, R.; Ummelen, N.; Maes, A. (reds.). *Over de grenzen van de taalbeheersing*. Den Haag: Sdu. 273-284.

Lazonder, A.W.; Van der Meij, H. 1994. The effect of error-information in tutorial documentation. *Interacting with computers*, 6: 23-40.

Lazonder, A.W. 1994. *Minimalist computer documentation. A study on constructive and corrective skills development*. Proefschrift Universiteit Twente. Enschede: Universiteit Twente.

Lentz, L.; Pander Maat, H. 1993. Wat mankeert er aan die tekst? De evaluatie van voorlichtingsteksten over subsidieregelingen. Amsterdam: Thesis.

Maes, A. 1999. Met stijl op het web. *Over Taal*, 38(4): 76-81.

Maes, A.; Lenting, H. 1999. How to put the instructive space into words? *IEEE Transactions on Professional Communication* 42 : 100-113.

Maes, A. 2000. What can production data teach us about the effectiveness of instructive text design variables? *Document Design* 1 : 164-176.

Maes, A.; Ummelen, N.; Hoeken, H. 1996. Instructieve teksten. Analyse, ontwerp en evaluatie. Bussum: Coutinho.

Maes, A.; Maas, I.; Van der Meulen, I.; Verbunt, F. 1998. Wanneer waarschuwen waarschuwingen? *Taalbeheersing* 20: 126-140.

Mani, I.; Maybury, M. T. 1999. *Advances in automatic text summarization*. Cambridge/London: The MIT Press.

Van der Meij, H.; De Jong, T. 1998. De index nader bekeken. *Taalbeheersing* 20: 245-254.

Van der Meij, H.; Loenen, S. 1995. Let op: waarschuwing. Een inventarisatie van waarschuwingen in softwarehandleidingen. *Tijdschrift voor Ergonomie* 20: 2-14.

Noordman, L.; Maes, A. 2000. Het verwerken van tekst. In: Braet, A. (red.). *Taalbeheersing als Communicatiewetenschap. Een overzicht van theorievorming, onderzoek en toepassingen*. Bussum: Coutinho: 29-60.

Ratner, J.A.; Grose, E.; Forsythe, C. 1996. Traditional vs. Web Style Guides: How do they differ? *Proceedings of the Human Factors and Ergonomics Society, 40th Annual Meeting*. 365-369.

Renkema, J. 1994. *Taal mag geen belasting zijn. Een onderzoek-in-burger naar de brieven van ambtenaren*. Den Haag: Sdu.

Schellens, P.J.; Klaassen, R.; De Vries, S. (reds.). 2000. *Communicatiekundig ontwerpen: Methoden, perspectieven, toepassingen*. Assen: Van Gorcum.

Schriver, K.A. 1989. Evaluating text quality. The continuum from text-focused to reader-focused methods. *IEEE Transactions on Professional Communication* 32: 238-255.

Schriver, K.A. 1997. *Dynamics in document design. Creating text for readers*. New York: Wiley.

Spooren, W. 1999. Vijf redenen waarom automatische tekstsamenvatting zo moeilijk is. *Tekst[blad]* 5 (3): 36-39.

Spooren, W. 2001. De computer leert lezen. Automatische tekstsamenvatting en de betekenis van woorden. *Onze Taal* 70 (11): 291-293.

Steehouder, M.; Jansen, C. 1997. Handleidingenwijzer. Handboek voor effectieve softwarehandleidingen. Den Haag: Sdu.

Steehouder, M. 1994. The quality of access: helping users find information in documentation. In: Steehouder, M.; Jansen, C.; van der Poort, P.; Verheijen, R. (reds.). Quality of technical documentation. Amsterdam: Rodopi. 131-143.

Steehouder, M. 1998. Expressieve en relationele elementen in gebruiksaanwijzingen. *Taalbeheersing* 20: 100-113.

Steehouder, M. 2000. Waar ben ik nu eigenlijk mee bezig? Knoppen, functies en toepassingen in instructies. In: Neutelings, R.; Ummelen, N.; Maes, A. (reds.). Over de grenzen van de taalbeheersing. Den Haag: Sdu. 415-426.

Ummelen, N. 1997. Procedural and declarative information in software manuals. Effects on information use, task performance and knowledge. Proefschrift Universiteit Twente. Amsterdam: Rodopi.

Ummelen, N. 1998. Procedurele en declaratieve informatie in handleidingen. *Taalbeheersing* 20: 114-125.

Van Waes, L.; Verhetsel, A.; Vanherreweghe, I. 1998. Controle-informatie in routebeschrijvingen. *Taalbeheersing* 20: 141-154.

Westendorp, P.; Jansen, C.; Punselie R. (reds.). 2000. Interface design and document design. Amsterdam: Rodopi.

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 8ste Jaargang, Nommer 2. Desember 2001

Nederlandse pamfletten (ca. 1600-1750) als bron voor de literatuurgeschiedenis [\(1\)](#)

- Marijke Meijer Drees -

Abstract

Recent developments in the approach to Dutch literary history have opened new possibilities for the study of a newly recognised literary source: pamphlets. In this article I introduce the recently initiated Utrecht University research project Effective literature: Dutch pamphlets (ca. 1600-1750). I answer two basic questions: how do I define the term "pamphlets?" And: what makes them an interesting source for literary history?

Alles is in beweging, ook de bestudering van de Nederlandse literatuur. En niets verdwijnt. Er waren en zijn immers allerlei benaderingen tegelijk aanwezig in onze vakbeoefening. Zij vertoont geleidelijke accentverleggingen, geen schokkende paradigmawisselingen. Ton Anbeek heeft dit onlangs nog laten zien in zijn artikel over de betekenis van het tijdschrift *Merlyn* (Anbeek 2001) en ook de momenteel in voorbereiding zijnde nieuwe literatuurgeschiedenis, een breed opgezet meerjarenproject waarbij tientallen literatuurhistorici betrokken zijn, wordt langs lijnen van geleidelijkheid opgezet. Met veranderingen ten opzichte van voorgangers, maar in een bedding van continuïteit. De literatuur is inmiddels namelijk teruggeplaatst in haar historische context, de literaire canon wordt herschikt, en: hedendaagse literatuuronderzoekers durven weer een geschiedenis te maken, een verhaal waarin zij niets meer, maar ook niets minder dan een hypothetische voorstelling van het verleden willen bieden. Op het laatste Colloquium Neerlandicum van de IVN (Leuven, 27 augustus – 2 september) hebben de beide hoofdredacteuren van de nieuwe literatuurgeschiedenis, Arie Jan Gelderblom (Universiteit Utrecht) en Anne Marie Musschoot (Universiteit Gent), deze accentverleggingen gesignaleerd en toegelicht. Wat de reorganisatie van de canon betreft, betoogden zij onder meer dat in het literairhistorische onderzoek van de laatste decennia niet alleen auteurs, maar ook hele genres ontdekt of herontdekt zijn. Daarbij wezen ze onder anderen op de belangstelling voor schrijvende vrouwen, voor allerlei vormen van wetenschaps- en instructieve literatuur, voor reisteksten en ook voor vlugschriften of pamfletten (Gelderblom en Musschoot 2001).

Over die laatste categorie gaat dit artikel, want sinds 1 september 2000 werk ik aan een door NWO gesubsidieerd onderzoek, getiteld *Literatuur met effect: Nederlandse pamfletten (ca. 1600-1750)*. Mijn materiaal haal ik uit de omvangrijkste Nederlandse pamflettenverzameling, die bewaard wordt in de Koninklijke bibliotheek in Den Haag en die begin vorige eeuw door W.P.C. Knuttel beschreven is in een negendelige catalogus (Knuttel 1978). Het gaat om een selectie van ca. 2500 pamfletten uit deze verzameling, voornamelijk geconcentreerd op zogenaamde "piek"jaren in de productie (die samenvallen met periodes van politieke en/ of religieuze onrust).

Voor verdere informatie over deze selectie van het materiaal, alsmede het

vijfjarenplan van dit onderzoek – waaraan behalve ikzelf ook twee promovendi deelnemen – verwijs ik naar: www.marijkemeijerdrees.nl. Hier volsta ik met het vermelden van de drie belangrijkste onderzoeksthema's. Dit zijn: het gebruik van literaire middelen in pamfletten; de persuasieve functie van pamfletliteratuur; accentverschuivingen in de aard en het functioneren van pamfletliteratuur gedurende de onderzochte periode.

Dit grootschalige onderzoek naar Nederlandse pamfletten als bron voor de literatuurgeschiedenis is in het Nederlandse taalgebied nieuw. Tot dusverre vormden pamfletten het terrein van bibliografen, die ze catalogiseren, en historici, die ze als geschiedbronnen benutten. De Amerikaanse historicus Craig E. Harline is de enige geweest die pamfletten als een zelfstandig cultuurverschijnsel heeft onderzocht (Harline 1997). Van literatuuronderzoekers hebben pamfletten hoogstens marginale aandacht gekregen.

Vanwege zijn eigen literair-historische accenten verschilt dit onderzoek ook van internationaal pamflettenonderzoek, dat ofwel overwegend bibliografisch ofwel historisch of cultuurhistorisch van aard is, zoals dat naar vroegmoderne Engelse pamfletten (bijvoorbeeld Clark 1983, Halasz 1997, Voss 2001), Duitse pamfletten uit de reformatietijd (bijvoorbeeld Köhler 1981, Chrisman 1996), zestiende-eeuwse Franse pamfletten (Latimer 1976), Franse pamfletten van rond 1615 (Sawyer 1990) en de zogenoemde Mazarinades (Jouhaud 1985, Carrier 1989).

In deze eerste bijdrage zet ik enkele voorlopige inzichten uiteen ofwel een paar opbrengsten van de verkenningsfase. Hiertoe beantwoord ik twee basisvragen: wat verstaan we onder pamfletten, en: waarin schuilt hun belang voor de literatuurgeschiedenis.

1. Wat zijn pamfletten?

To ask "What is a pamphlet?" is rather like asking "What is a dog?". We all know a dog when we see one, or at least we think we do, but it is not easy to give a clear verbal definition, nor even to distinguish at sight between a dog and some kindred creature such as a wolf or a jackal (Orwell, Reynolds 1948: 7).

Ooit vergeleek George Orwell een pamflet met een hond: allebei gemakkelijk herkenbaar op het eerste gezicht, maar moeilijk precies te definiëren. En, zo impliceert in mijn ogen de vergelijking, ze zijn allebei in staat tot bijten. Orwell trok die vergelijking in zijn introductie bij een bloemlezing uit werk van Britse pamfletschrijvers vanaf ca. 1560. Hoe lastig te geven ook, het pamflet is een definitie waard, aldus Orwell, en de zijne luidt: "A pamphlet is a short piece of polemical writing, printed in the form of a booklet and aimed at a large public."

Zo'n globale formulering heeft de charme van de eenvoud, maar roept tegelijk volgende vragen op: hoe kort is kort, wat houdt dat polemische in, etcetera.

Qua scherpte biedt de recentste Microsoft Encarta Encyclopedia (2002) beduidend meer: "[een] niet-periodiek geschrift van meestal geringe omvang, dat actuele gebeurtenissen, toestanden, personen, onderwerpen, enz. – beschrijvend en/of veelal op kritische, opiniërende of propagandistische wijze –, al of niet van een illustratie voorzien, behandelt." Toch is ook hier de omvang in het vage gehouden, terwijl de door Orwell wel vermelde factor "publiek" hier ontbreekt. Soortgelijke

kanttekeningen zijn te plaatsen bij de diverse omschrijvingen in andere literaire lexicons en naslagwerken (zoals Brockhaus 1988, Cuddon 1998, Bachrach e.a. 1983, Van Gorp e.a. 1998, Von Wilpert 1979). Hans Joachim Köhler, projectleider van het Duitse onderzoek naar pamfletten uit de reformatietijd, wijdde een heel artikel aan de definiëring van "Flugschriften". Hij komt uit op nog een andere, tamelijk gepreciseerde, maar tegelijk toch ook weer ruime definitie: een vlugschrift bestaat "aus mehr als einem Blatt" – hiermee wil hij het vlugschrift onderscheiden van het enkelvoudige "Flugblatt" -, het is een "selbständige, nichtperiodische und nicht gebundene Druckschrift" en het richt zich "mit dem Ziel der Agitation (d.h. der Beeinflussung des Handelns) und/ oder der Propaganda (d.h. der Beeinflussung der Überzeugung) an die gesamte Öffentlichkeit." (Köhler 1976: 50).

Misschien is het beter een pamflet toch maar een hond te laten zijn, en niet te streven naar een sluitende definitie als antwoord op de vraag "wat zijn pamfletten?". In de periode die ik onderzoek (ca. 1600-1750) is zelfs het gebruik van de term pamflet geen *usance*. Nederlandse pamfletten dragen nog niet de benaming pamflet, maar staan bekend als boekjes, libellen, paskwilen, liedjes, nieuwsmaren, samensprekingen, en zo meer – er is geen vaste term te traceren. De begrippen pamflet en vlugschrift komen we nog niet tegen, deze verschijnen pas aan het eind van de achttiende eeuw in het Nederlands (Van Veen, Van der Sijs 1997; Woordenboek Nederlandsche taal).

Die boekjes, libellen, enzovoort, behoorden tot het populaire drukwerk, waar ook allerlei populaire literatuur onder viel, zoals kluchtboeken en almanakken. Populair drukwerk kenmerkte zich voornamelijk door grote oplagen en verspreiding zowel via boekhandelaren als op straat (door marskramers en dergelijke: zie de illustratie), door lage productiekosten en een daardoor relatief lage prijs, door gerichtheid op een breed publiek en doordat het allerlei vormen van zowel fictie als non-fictie omvatte (Salman 1999: 24; vgl. Van Otegem 2001).

Figuur 1. "De pamflettenverkooper", door Jan G. van Vliet, ca. 1630, Rijksprentenkabinet Amsterdam

Dat men destijds wel van "boekjes" sprak als men op pamfletten doelde, suggereert iets duns en weinig omvangrijks. Zo stellen we ons tegenwoordig een pamflet nog steeds voor. Een modern woordenboek als Van Dale maakt onder het lemma pamflet melding van "een geringe omvang" en in een krantenbericht uit oktober 2001 over de oorlog in Afghanistan worden pamfletten geïdentificeerd met het "strooibiljetten" :

Amerikaanse vliegtuigen strooien pamfletten boven Afghanistan [...] Op een van de twee types afgeworpen strooibiljetten staat een vriendelijk ogende Amerikaanse militair die zijn hand uitsteekt naar een Afghaan. Een ander pamflet geeft aanwijzingen voor het vinden van de juiste frequentie van de anti-Talibaanuitzendingen (NRC, 17-10-2001).

Maar in mijn onderzoeksperiode kunnen pamfletten zowel qua omvang als formaat zeer uiteen lopen. Enkelvoudige planovellen, losbladige brochures van een variabel

aantal bladzijden en formaat (wel vaak kwarto's) en zelfs, zij het zeldzaam, hele boekwerken van honderd pagina's of meer – ze zijn allemaal vertegenwoordigd.

Wat pamfletten wél allemaal gemeenschappelijk hebben – en wat hen beslist onderscheidt van ander populair drukwerk – is hun actualiteitsgebonden functie. (2) Pamfletten vormden in de zeventiende eeuw de – in tegenstelling tot kranten en, later, tijdschriften – de niet-periodieke bronnen van actueel nieuws. Zij werden in ijlt tempo vervaardigd om de altijd op nieuws beluste lezer snel op de hoogte te brengen, en veelal ook om hem tot een bepaalde zienswijze over te halen.

Pamfletten zinspelen dan ook niet zelden op middelen ter zogenaamde verbetering van het gezichtsvermogen van hun lezer. Sterker nog, zij zijn dat middel. De titels alleen al maken dat duidelijk. "Oog-water" - en "Oogen-salve" -pamfletten, (3) allerhande pamfletten die als "brillen" aangeprezen worden, zijn verkrijgbaar en niet zelden lezen we hoe het marskramerstype van de brilleman of "brillaris" zijn koopwaar tracht te slijten. Dit gebeurt bijvoorbeeld in de Trits van verstanden uit 1672, een gesprek tussen drie marskramers, onder wie "Brillaris" :

Mijn Brillen zijn tans, te kust en te keur,

Gewilt en begeert en van allerley kleur.

[...]

Koop Brille, loop aen, meest een yder is blind.

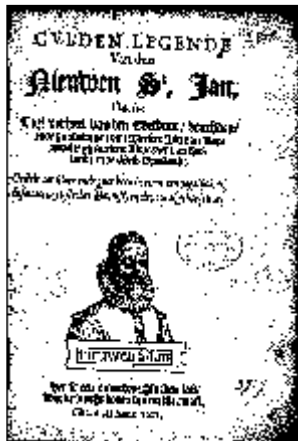
Deze Brillaris raakt aan de praat met twee collega's, de pamflettenverkoper Pasquillus, en de verkoper van schrijfwaar, Pen-en-Inkt geheten. Onderwerp: het "nieuwste nieuws" dat Pasquillus bij zich heeft. Hij haalt een pamflet uit zijn mars met de veelzeggende titel Grooten en Witten Duivel – dat bestond echt, getuige de Knuttelnummers: 10317-320 – over de deplorabele staat waarin de defensie van de Republiek in het Rampjaar 1672 verkeerde en, zoals het hardnekkige gerucht in die dagen luidde, landverraad van een aantal regenten, onder wie raadpensionaris Johan de Witt en de diplomaat Pieter de Groot (vgl. Roorda 1978: 115). Brillaris vat de inhoud van de Grooten en Witten Duivel samen, maar ondertussen neust Pasquillus verder in zijn nieuwsvoorraad en vist er nog een ander pamflet uit. Het heet Brillen van allerley gezichten en ook dit was een werkelijk bestaand pamflet (Knuttelnummers 10327-332). De titel ontlokt Pasquillus de uitroep "Wat duiker" – verduiveld – gevolgd door de verbaasde vraag of Brillaris nu ook al boekjes uitgeeft. Deze antwoordt dan:

Wel waerom niet? ik zie somtijts door zulke wonderlijke Brillen, dat ik zaeken ontdek die voor alle oogen verburgen zijn. En wat het uitgeven aengaet, ik wedde dat deze ontmoeting in druk uitkomt eer 't avond is, en datze beter verkocht zal worden als wat degelijks [= iets waar men wat aan heeft, iets duurzaam – maar wellicht ook met de bijgedachte aan braaf en rechtschapen – al betreft het Woordenboek Nederlandsche taal deze betekenissen alleen op personen].

Pamfletten waren handelswaar en de afname gehoorzaamde aan de ijzeren markt-wet: hoe spraakmakender, hoe gewilder. Spraakmakend was een pamflet als het herkenbare personen, instanties of groeperingen bekritiseerde of belasterde. In herhaaldelijk uitgebrachte verbodsplakaten van de Staten Generaal worden zulke pamfletten inclusief de veelal anonieme opstellers, drukkers en verspreiders ervan,

krachtig gediskwalificeerd. Heten de betrokkenen "twistgierig" en "seditieus" (oproerig), hun producten zijn "schandaleus" en "argerlijck" en ze staan vol met "Calumnien" (laster) en "Invectieven" (beledigingen). Met name de wettelijke regering wordt er "gansch onbehoorlick", "schandaleuselick", "seditieuselijk", en "diffamatoirlijk" (lasterlijk) in voorgesteld. Bovendien, zo wordt er betoogd, tasten ze ook nog eens de reputaties aan van allerlei gezagsdragers uit naburige landen met alle kwade gevolgen van dien voor de Republiek (zie bijvoorbeeld Knuttelnummer 7007).

Een fraai staaltje van zo'n "schandaleus" pamflet is de Gulden legende van den nieuwen St. Jan.

Figuur 2. Voorblad van Knuttelnr. 2757, Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Dit felle pamflet uit 1618 is gericht tegen een belangrijk Hollands politicus uit die tijd, raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt. Hij wordt zwart gemaakt volgens de beproefde retorische techniek van het blameren, de tegenhanger van het prijzen van een persoon of zaak. Wie iemand in diskrediet wilde brengen, richtte zijn kritiek regelrecht op de persoon in kwestie (ad hominem) en bracht zoveel mogelijk negatieve punten inzake diens afkomst en gedrag in stelling, zodat de eer en goede naam van de man of vrouw in kwestie zoveel mogelijk beschadigd werd. De standaardargumentatie hiertoe bestond uit het openbaren van een lage of anderszins als oneervol beschouwde afstamming, gevolgd door hieraan veelal gekoppelde foute gedragingen en morele gebreken. Verzinsels en feitelijkheden liepen hierbij naadloos in elkaar over – iets wat trouwens nog steeds kenmerkend is voor schimpartikelen in hedendaagse roddelbladen. Dit recept van belasteren is ook in dit pamflet gevolgd. Hierbij gebruikt de anonieme auteur stijlmiddelen als ironie en de retorische vraag en ook past hij de techniek toe van het amplificeren: uitweiden over belastende details, waardoor ze zo sterk mogelijk uitvergroot worden.

De titel zinspeelt op de vermaarde Legenda aurea, een van oorsprong dertiende-eeuwse legendenverzameling waarin de destijds officiële leer van de katholieke kerk middels spannende verhalen over apostelen, martelaren, maagden en bisschoppen overgebracht werd aan een breed publiek. Tijdens de reformatie werd deze populaire bundel een symbool voor de in protestantse ogen zo verwerpelijke heiligenverering. Dat Johan of Jan van Oldenbarnevelt als zo 'n gouden legende-heilige wordt aangeduid was een sneer aan zijn adres. Hij behoorde weliswaar tot de protestantse groepering van de Arminianen of remonstranten, maar in de ogen van hun tegenstanders, protestantse gereformeerden – en uit die hoek zal het pamflet afkomstig zijn –, maakte dat hem een crypto-katholiek. De bijnaam was extra toepasselijk omdat de dag van Oldenbarnevelts arrestatie, 28 augustus, precies samenviel met de katholieke gedenkdag van de onthoofding van St. Jan, oftewel Johannes de Doper. Geen toeval, zullen zijn tegenstanders gedacht hebben, die dag moest wel haast voorbestemd zijn om ook de onthoofding van Jan van Oldenbarnevelt in te luiden. Maar het zou nog ruim een half jaar duren voordat het zover was: de executie op het Haagse Binnenhof vond plaats op 13 mei 1619 (vgl. Den Tex 1966: 624, 625).

Er verschenen in 1618 diverse uitgaven van de Gulden legende van den nieuwen St.

Jan (Knuttelnummers 2757-2759), ook al werd het pamflet in datzelfde jaar verboden door de Staten van Holland (Weekhout 1998). In 1663, tijdens het stadhoudersloze tijdvak waarin Johan de Witt de politieke leiding had, werd het opnieuw en ongewijzigd gedrukt, maar dan wel bedoeld als schotschrift tegen De Witt (Knuttelnummers 8795, 8795a en 8796). De impliciete boodschap was: de huidige "nieuwe St. Jan", raadpensionaris Jan de Witt, is zonder meer te identificeren met zijn voorganger. In het najaar van 1672, na de moord op Johan de Witt en zijn broer, kwam de Gulden legende nogmaals in de omloop, zij het niet meer als zelfstandig pamflet. Van kleine wijzigingen voorzien werd het opgenomen in een omvangrijker pamflet, dat de parallellie tussen de beide Jannen expliciteert: 't Leven en bedrijf van Mr. Jan van Oldenbarnevelt, over-een-gebragt met dat van Mr. Jan de Wit (...) Als vogels van eenderley veren (Knuttelnummers 10432, 1043-3).

Hoewel pamfletten uit de periode die ik onderzoek, lang niet altijd smaad- of schotschriften á la de Gulden legende zijn, hebben we aan dat type waarschijnlijk een omschrijving te danken die Van Dale van het woord pamflet geeft: "geschrift dat zich op felle toon tegen iemand of iets richt." Deze typering volstaat trouwens ook voor spraakmakende schimppamfletten uit de negentiende en twintigste eeuw, zoals *Uit het leven van koning Gorilla uit 1887*, een befaamd schotschrift tegen de toenmalige koning Willem III, anoniem uitgebracht maar afkomstig uit de koker van een of meer toenmalige socialisten. Een toenmalige boekhandelaar beweerde er op één zaterdagavond wel vijftienghonderd exemplaren van verkocht te hebben (Bos 2001: 191, 192). Een ander bekend specimen van zo'n modern schimppamflet is *Gerrit Komrij's Dood aan de grutters* (1978), vol venijn jegens met naam en toenaam vermelde literatoren en literatuurrecensenten uit die tijd – opnieuw een pamflet als een hond.

2. Belang voor de literatuurgeschiedenis

Vanwege de literaire middelen die erin te vinden zijn, bieden pamfletten belangwekkende informatie voor de literatuurgeschiedenis. Er kunnen in de eerste plaats diverse presentatievormen of genres onderscheiden worden. Voorbeelden zijn: samenspraken (in realistische settings als de trekschuit, maar ook in fictionele als het hof van Apollo), brieven en pseudo-brieven (zoals die van zogenaamde ooggetuigen), levensbeschrijvingen (niet alleen martelarenspiegels, maar ook lasterlijke als de Gulden legende van St. Jan), literaire testamenten, allerlei soorten gedichten en liederen, en toneel. Al deze vormen bevatten veelal ook tekstinterne literaire middelen, zoals bijbelse en mythologische beelden, symbolen en parallellen, ontlenen aan de fabelliteratuur, aan de antieke en de eigentijdse geschiedenis, of aan het werk van literaire voorgangers. Deze pamfletten dienden zowel ter verstrooiing, als een persuasief doel. Destijds vormden zij – ik heb het hierboven al geïllustreerd – hét actuele medium om de openbare opinie te beïnvloeden en binnen de toenmalige retorische opvattingen over literatuur wilden ze dan ook getuigen, overtuigen, opwekken, vermanen, verheerlijken dan wel verguizen. Overigens verschillen zij wat die beïnvloeding aangaat vermoedelijk niet zo heel veel van moderne pamfletten die bij een oorlog ingezet worden. Het al eerder genoemde artikel over de uitgestrooide pamfletten in Afghanistan meldt namelijk ook dat pamfletten "een beproefd middel [zijn] bij de psychologische oorlogsvoering" en dat ze "grotweg drie doelen hebben: het moreel verzwakken, informeren [over de "akeligheid van het wapentuig" bijvoorbeeld] en het geven van opdrachten [zoals

bij overgave: "armen omhoog of een witte zakdoek in de hand houden"] (NRC, 17-10-2001).

Maar pamfletten uit het tijdvak dat ik bestudeer zijn ook om nog een andere reden belangrijk voor de literatuurgeschiedschrijving. Wie de eerder genoemde catalogus van Knuttel doorneemt, stuit in de periode 1600-1750 ook op bekende auteursnamen, zoals Vondel of Antonides van der Goes. Hun pamfletteksten, en trouwens ook die van dichters die in de marge van de canon terecht zijn gekomen of van dichters als Katharina Lescaijle, die kort geleden herontdekt zijn (Schenkeveld-van der Dussen e.a. 1997), hebben destijds al een bepaalde meerwaarde toegekend gekregen die uitsteeg boven die van het actualiteitsgebonden vlugschrift. Deze teksten werden namelijk opgenomen in contemporaine bloemlezingen of verzamelde werken van de auteur in kwestie. Waar die meerwaarde in bestaan zou kunnen hebben, is een gecompliceerd deelvraagstuk van mijn onderzoek waarop ik niet-temin in de komende jaren ook enig licht hoop te kunnen werpen.

Literatuur die uitsluitend in pamfletvorm is overgeleverd, is echter ver in de meerderheid. Zulke pamfletten vertegenwoordigen de destijds vluchtige literatuur, een nog onontgonnen domein van de literatuurgeschiedenis. Eén zo'n pamflet wil ik, tot slot, nader bespreken.

3. Oorlogsdichter op zee

De Zee-Clio, of gedichten in 's lands vloot gemaakt in de jaren 1672 en 1673, werd in 1673 in Amsterdam uitgegeven (Knuttelnummer 10819). De schrijver maakt zich bekend op het titelblad, het is een zekere Ocke Jeyes Coopman. Geboorte- en sterfjaar van deze nauwelijks geboekstaafde auteur kennen we niet. Dankzij een ander, religieus pamflet van zijn hand, *De ontcierde christelycke bruyt* (1664), weten we wel dat hij zich vanuit de marge eenmalig als dichter gemengd heeft in een toen geruchtmakende doopsgezinde polemiek, de zogeheten "Lammerenkrijg". Zo 'n acht jaar later is Coopmans dichterschap getuige de Zee-Clio een wel heel andere kant op gegaan. Het pamflet telt 64 bladzijden en is in drie korte delen verdeeld met gedichten en liedjes over gebeurtenissen uit de toenmalige oorlog ter zee van de Republiek tegen de gecombineerde vloot van Engeland en Frankrijk. Er stijgt veel kruitdamp uit op en groot optimisme over de prestaties van met name de Hollanders. Coopman verheerlijkt tal van gesneuvelde zeehelden, prijst elke overwinning de hemel in en toont zich een vurig pleitbezorger van Oranjestadhouder Willem III. Dat orangisme was overigens niet uitzonderlijk voor doopsgezinden (gesteld dat Coopman in 1673 nog steeds tot deze geloofsrichting behoorde), sympathie voor en steun aan oorlogvoering waren dat evenmin, al stond het op gespannen voet met het principe van de geweldloosheid (Zijlstra 2000: 478 e.v.). [\(4\)](#)

Coopmans bundeltje wemelt van de met mythologie gestoffeerde beeldspraak en perifrases. Minstens de helft van de teksten begint met een Latijns citaat, sommige zijn voorzien van voetnoten met nog meer Latijnse citaten en korte aantekeningen met feitelijke informatie. De liedjes echter, die we vooral in het derde deel aantreffen, zijn eenvoudiger van stijl en inhoud. Het is alsof de dichter wil tonen dat hij bepaald niet "van de straat" is, en genoeg pijlen op zijn boog heeft om zowel de ontwikkelde als eenvoudige lezer iets naar zijn of haar gading te bieden.

Een gedicht dat tussen de meestal dodelijk ernstig getoonzette en geleerdheid etalerende heroïek opvalt vanwege zijn wat eenvoudiger en doorzichtiger stijl, maar vooral ook omdat Coopman er op een speelse manier zijn eigen dichterschap in typeert, is dat waarin hij zijn schip, "de Aecker-boom", sprekend opvoert om hoog bezoek te eren (49-53, in het derde gedeelte). De dichter Joannes Antonides van der Goes, die als "het puik der heldendichters" wordt aangekondigd, wordt met zijn vriend en mecenas Dirk Buisero welkom aan boord geheten. Een grootscheeps, koninklijk onthaal – zoals Cleopatra dat aan haar minnaar Antonius gaf toen zij hem aan de Nijl ontving – met de verfijnde spijzen en dranken die aan vorstenhoven op het land geserveerd worden, behoort helaas niet tot de mogelijkheden, zo maakt het schip duidelijk. Er is slechts eenvoudige scheepskost voorradig. Ook verontschuldigt het schip zich voor het amusement aan boord, verzorgd door de dichter Coopman. Hij is al evenmin in staat de bezoekers waardig te onthalen, niet omdat het hem aan hartelijkheid ontbreekt, maar uit onmacht. Als de bezoekers dus constateren dat deze dichter met zijn ruwe dichttrant onderdoet voor de luchtige speelsheid van hoofse liefdesdichters te land, dan is dat geen wonder. Immers, voor hem is de Helicon het schip, zijn inspiratiebron de woeste zee, waar niets vrolijks gebeurt en slechts oorlog en storm de stof tot dichten leveren. Dit moeten we waarschijnlijk letterlijk nemen. De Zee-Clio eindigt namelijk heel toepasselijk met een gedicht en een lied "Op het in Zee storten van de groote Mast, van 's Lants schip, den Aecker-boom. Op den 13 van Herfstmaent 1673" . Nadat zijn Helicon was onttakeld, hield Coopmans dichten-op-zee dus op.

Vergelijkbare informatie over dit dichterschap krijgen we ook voor in de bundel, in een Latijns gedichtje "Ad Lectorem" (aan de lezer), en in de opdrachten aan respectievelijk de admiraliteit van Amsterdam en de kapitein op het schip van diezelfde admiraliteit waar ook Coopman op meevoer. In dit voorwerk spreekt Coopman allereerst de hoop uit dat zijn gedichten de lezer zullen bevallen, hoewel hij ze als man van de strijd en temidden van de elementen gemaakt heeft, in plaats van de voor een dichter idealiter vereiste afzondering en vrije tijd. Tal van dichters uit de oudheid hebben heldenzangen gemaakt, vervolgt hij dan, en ook in zijn eigen tijd zijn er voorbeelden van heldendichters te vinden. Zo is daar onder anderen Jacobus Eyndius van Haemstede (1575-1614), een dichtende legerkapitein. Eyndius nam deel aan Maurits' veldtocht naar Vlaanderen in 1600, vertelt Coopman, en bezong in het Latijn de zege en glorie aldaar – Coopman doelt hier op de *Flandrici belli*, in 1611 opgenomen in Eyndius' verzamelde en in Leiden uitgegeven *Poëmata*. Twee destijds belangrijke collega-dichters van Eyndius uit die stad, de "grootte" Daniël Heinsius en de "Geestrijcke" Janus Dousa, vonden het "een wonderstuck". Zulke retro helden-annex reportagepoëzie nu, van een meestrijdende ooggetuige – maar dan wel een die de daden van dappere strijders op zee vereeuwigt heeft – biedt Coopman zijn lezende tijdgenoten aan. En hij hoopt er, zo geeft hij aan, de eretitel van "Zeepoët" mee te verdienen.

Dat is niet gelukt. Voor zover we weten zijn de tijdgenoten niet zichtbaar warm gelopen voor Coopmans Zee-Clio en hebben de twee bezoekers aan zijn schip, Buisero en Antonides van der Goes, zich eveneens in stilzwijgen gehuld. Herdrukt is het pamflet nooit. Wel bleef het bewaard, en zo was het mogelijk dat D.F. Scheurleer het in 1914 opdiepte en eruit putte voor zijn driedelige verzameling met "verzen van tijdgenooten op onze zeehelden en zeeslagen, lof- en schimpdichten, matrozenliederen", die hij de titel *Van varen en vechten meegaf*. Coopman is, met vele andere niet-gecanoniseerde dichters, in deel twee vertegenwoordigd, nabij grootheden als Vondel en Antonides van der Goes. Het gaat om "echte documenten uit den tijd", aldus Scheurleer. Tegenwoordig zeggen we: literatuur in haar historische context.

Bibliografie

- Anbeek, Ton. 2001. De betekenis van Merlyn. Tijdschrift voor Nederlandse letterkunde 6: 1-12.
- Bos, Dennis. 2001. Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894. Amsterdam.
- Bachrach, A.H.G. e.a. 1983. Moderne encyclopedie van de wereldliteratuur. Haarlem, Antwerpen.
- Brockhaus. 1988. Der Literatur Brockhaus. Dritter Band. Herausgegeben von Werner Habicht, Wolf Dieter Lange und der Brockhaus-Redaktion. Mannheim.
- Carrier, H. 1989. La presse de la Fronde (1648-1653): les Mazarinades. Genève.
- Chrisman, M.U. 1996. Conflicting visions of reform. German Lay Propaganda Pamphlets, 1519-1530. Atlantic Highlands, New Jersey : Humanities Press.
- Clark, S. 1983. The Elizabethan Pamphleteers. Popular Moralistic Pamphlets 1580-1640. London.
- Cuddon, J.A. 1998. A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. Fourth Edition (revised by C.E. Preston). Oxford.
- Dijstelberge, P. 2000. Gemengde berichten. Nieuws als literatuur in de zeventiende eeuw. Literatuur 17, afl. 5: 282-288.
- Gelderblom, Arie Jan; Musschoot, Anne Marie. 2001. Veranderingen in een bedding van continuïteit: de literatuurgeschiedenis in een nieuw jasje. In: Elshout, G. e.a. (red.). Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de twintigste eeuw. Handelingen van het veertiende colloquium neerlandicum. Internationale Vereniging voor Neerlandistiek.
- Gorp, H. van; e.a. 1998. Lexicon van literaire termen. Zevende herziene druk. Groningen, Deurne.
- Halasz, A. 1997. The marketplace of print. Pamphlets and the public sphere in early modern England. Cambridge (Cambridge Studies in Renaissance Literature and Culture 17).
- Harline, C.E. 1987. Pamphlets, Printing, and Political Culture in the Early Dutch Republic. Dordrecht, Boston.
- Van der Hoeven, H. 1978. Verzamelaars en pamfletten. In: Knuttel, W.P.C. Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek. Band 1: V-XXVIII. Utrecht.
- Ter Horst, D.J.H. 1932. Over het begrip "pamflet". Bibliotheekleven 17 (1932): 248-274.

Jouhaud, C. 1985. *Mazarinades: la fronde des mots*. Paris.

Knuttel, W.P.C. 1978. *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. 10 banden. Utrecht. (fotomechanische herdruk naar de uitgave 's Gravenhage 1890-1920.)

Köhler, H.-J. 1976. *Die Flugschriften. Versuch der Präzisierung eines geläufigen Begriffs*. In: Rabe, H. u.a. *Festgabe für Ernst Walter Zeeden*. Münster. 36-61.

Köhler, H.-J.(Hg). 1981. *Flugschriften als Massenmedium der Refomationszeit. Beiträge zum Tübinger Symposium 1980*. Stuttgart.

Latimer, B.W. 1976. *Pamphleteering in France during the Wars of Religion: Aspects of Ephemeral and Occasional publications, 1562-1598*. Michigan (University Microfilms International).

Orwell, G.; Reynolds, R. (reds.). 1948. *British Pamphleteers. Volume One: From the sixteenth century tot the French revolution*. London.

Van Otegem, M. 2001. *Tijd, snelheid, afstand: de mechanica van het pamflet. De zeventiende eeuw 17, Tijd en de zeventiende-eeuwse cultuur*. 50-61.

Roorda, D.J. 1978. *Partij en Factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties*. Groningen. (Historische studies XXXVIII).

Salman, Jeroen. 1999. *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar*. Zutphen.

Sawyer, J.K. 1990. *Orintes Poison: Pamphlet Propaganda, Faction Politics and the Public Sphere in Early Seventeenth-Century France*. Berkeley.

Schenkeveld-van der Dussen, Riet e.a. (red.). 1997. *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar*. Amsterdam.

Scheurleer, D.F. 1914. *Van varen en vechten. Verzen van tijdgenooten op onze zeehelden [...]*. 3 delen. 's-Gravenhage.

Den Tex, J. 1966. *Oldenbarnevelt. III: Bestand 1609-1619*. Haarlem.

Van Veen, P.A.F.; Van der Sijs, N. 1997. *Etymologisch woordenboek*. Utrecht.

Voss, P.J. 2001, *Elizabethan News Pamphlets: Shakespeare, Spenser, Marlowe & the Birth of Journalism*. Pittsburgh (Medieval and Renaissance Literary Studies).

Weekhout, Ingrid. 1998. *Boekcensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw. Den Haag (Nederlandse cultuur in Europese context; monografieën en studies, 11)*.

Von Wilpert, G. 1979. *Sachwörterbuch der Literatur*. Stuttgart.

Zijlstra, S. 2000. *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de*

dopers in de Nederlanden 1531-1675. Hilversum.

(1) [Bewerking van een lezing voor het vierde internasionale SAVN-kongres voor neerlandistiek \(Pretoria/ Dikhololo, 9-13 juli 2001\)](#)

(2) [Ter Horst 1932, Van der Hoeven 1978, Harline 1987, Dijstelberge 2000.](#)

(3) [Short Title Catalogue of the Netherlands; voorbeelden uit Knuttel 1978: de nummers 5123, 6852-54.](#)

(4) [Met dank aan Piet Visser voor zijn informasie over dopers pacifisme en Coopman.](#)

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 8ste Jaargang, Nommer 2. Desember 2001

[Redaksioneel](#) | [Wilfred Jonckheere](#) | [Josien Lalleman](#) | [A. Maes & C. Jansen](#) | [M.M Drees](#) | [Piet Swanepoel](#) | [Pieta van Beek](#)

Oor die unieke en die universele in die Afrikaanse en Nederlandse etnobiologiese nomenklatuur

- Piet Swanepoel -

Abstract

The main purpose of this article is to determine what light a number of studies of the ethnobiological lexicon of Afrikaans and Dutch shed on the content and structure of the mental representations of natural categories (for example: man, plants, animals, stones, mountains, etcetera). In section 3 it is shown how these linguistic analyses provide clues as to the nature of the content features of natural categories, the structuring of natural categories into taxonomically structured semantic representations, the phenomenon of perspectivation and lexical variation coupled with stylistic differentiation. In section 4 it is argued that linguistic analyses of this kind merely provide one with a set of hypotheses about the content and structure of natural categories that still have to be supported by theoretically driven psycholinguistic experimentation.

1. Inleiding

Die kognitiewe taalkunde deel met die letterkunde 'n belangstelling in die mens se ervaring van sy werklikheid, in hoe die mens sy/haar natuurlike wêreld interpreteer en daaraan sin gee (sien byvoorbeeld Glotfelty & Fromm 1996). In die kognitiewe wetenskappe (in die besonder die kognitiewe taalkunde, kognitiewe antropologie en die kognitiewe sielkunde) vertaal hierdie belangstelling in navorsing oor die volgende sentrale vraagstellings:

- Wat is die inhoud en struktuur van die leek se mentale representasies van sy natuurlike omgewing (byvoorbeeld van die mens, diere, plante, stene, berge, ensovoorts)?
- Wat is die voedingsbronne van hierdie mentale representasies (sensories-motoriese interaksie met die natuur en/ of ons kultuurmodelle)?
- Hoe funksioneer hierdie mentale representasies in kognitiewe take soos interpretasie en herkenning, kategorisering en benoeming, in die maak van afleidings en probleemoplossing?

Hierdie gegewe word verder vanuit twee perspektiewe benader: die universele en die unieke of kultuurspesifieke. Soos Shore (1996) dit in sy boek *Culture in mind* uiteensit, val die fokus in die universele dimensie op die psigiese eenheid van die mensdom, op hoe liggaam, brein en verstand universeel die kognitiewe prosesse ondersteun waarvan ons mentale representasies en omvattender kognitiewe konstruksie soos kultuurmodelle die resultaat is.

Kultuurspesifiek gesien, gaan dit om hoe kulturele diversiteit, sowel in sy fisiese, geïnstitutionaliseerde vorme as in die kognitiewe manifestasies daarvan, deur hierdie psigiese eenheid gedra word.

In hierdie artikel word gepoog om enkele antwoorde op hierdie universele en kultuurspesifieke vraagstelling te vind deur 'n ontleding van 'n aantal studies oor die Afrikaanse en Nederlandse etnobiologiese nomenklatuur, in die besonder Boshoff (1921), Brok (1991), Louw (1975-1979), Scholtz (1941), Swanepoel (1994, 1996) en Swanenberg (2000).

In afdeling 2 word 'n kort uiteensetting gegee van die teoretiese raamwerk wat hierdie ondersoek onderlê. In afdeling 3 word uitgebreid aandag gegee aan die insigte wat bogenoemde navorsing bied ten opsigte van ons mentale representasies van natuurlike kategorieë. In afdeling 4 word hierdie insigte uitgebreid getoets aan navorsing oor natuurlike kategorieë in die kognitiewe wetenskappe. Kernprobleme met die psigologiese realiteit van bestaande navorsing oor die etnobiologiese nomenklatuur van Afrikaans en Nederlands word geïdentifiseer en onderwerpe vir verdere navorsing word uitgelig.

2. Teoretiese begronding

Die teoretiese en metodologiese uitgangspunte wat die ontleding van die data uit die aangeduide bronne onderlê, kan in die volgende, hoogs vereenvoudigde skema weergegee word:

Wat ons mentale representasies van ons natuurlike omgewing betref, word daar in hierdie skema onderskei tussen

- ons kennis van die naam/name waarmee natuurlike entiteite benoem word
- die betekenis wat met 'n naam geassosieer is. Die term mentale representasie word hier as neutrale en oorkoepelende term gebruik vir enige soort kognitiewe konstruksie wat (as betekenis) met 'n naam geassosieer word. Die terme konsep en kategorie word algemeen gebruik om te verwys na die betekenis wat met 'n enkele linguistiese etiket/naam geassosieer word. Soos gebruiklik, word die inhoud van mentale representasies, konsepte of kategorieë ontleed in terme van versamelings konseptuele of kognitiewe kenmerke.

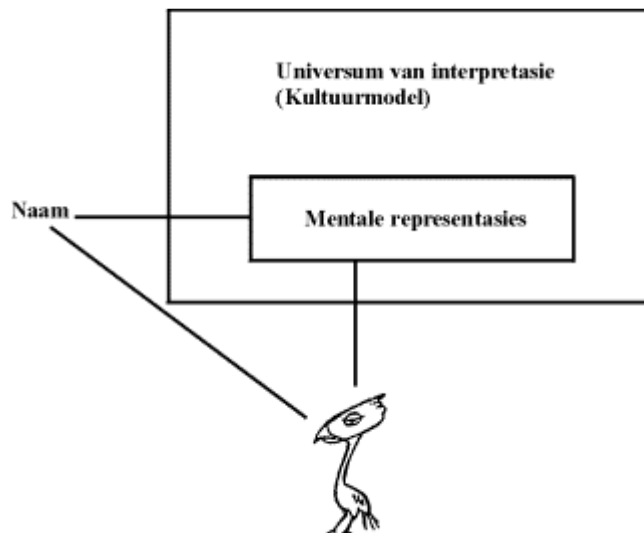

Fig. 1 : Mentale representasies en kultuurmodelle

die definiërende kenmerke van 'n kategorie/ konsep, dit is die intensie daarvan, en van die lede van 'n kategorie, dit is die ekstensie daarvan

- die referente van natuurlike kategorieë/ konsepte "in die werklikheid"
- die omvattender gestruktureerde kennisdomein waarteen ons konsepte gedefinieer en begryp moet word. Vir sulke omvattender kenniskonstrukte bestaan daar in die taalkunde en kognitiewe wetenskappe 'n verskeidenheid benaminge, soos semantiese veld, lekemodel/-teorie (Murphy & Medin 1985; Neisser 1987), kultuurmodel (Holland & Quinn 1987; Shore 1996) of geïdealiseerde kognitiewe model (Lakoff 1987).

In die kognitiewe wetenskappe, en meer spesifiek in navorsing oor die kategorisering van natuurlike kategorieë, is daar 'n aantal uiteenlopende teoretiese aannames (met wisselende grade van empiriese ondersteuning) ten opsigte van die kernvrae wat hierbo gestel word oor die inhoud en struktuur van ons mentale representasies van natuurlike kategorieë, die voedingsbronne van hierdie representasies en die wyse waarop hulle in kognitiewe take ingespan word. Sommige hiervan word verder bespreek in afdeling 3.

In die ontleding van die data hierna word die volgende sentrale teoretiese aannames van die kognitiewe semantiek (sien Clausner & Croft 1999: 1-4) en ten opsigte van kultuurmodelle as kenniskonstruksies aanvaar:

- Ten opsigte van ons mentale representasie/ konsep van 'n referent word daar geen rigiede onderskeid gehandhaaf tussen ons linguisties-bepaalde kennis en ons ensiklopediese kennis nie.
- Konsepte kan nie begryp word onafhanklik van die omvattender kennisdomein waarteen hulle gedefinieer word nie (sien bo).

Enige kennisdomein, byvoorbeeld 'n taksonomies gestruktureerde semantiese veld, kan egter self ook weer ingebed wees in 'n omvattender kenniskonstruk, soos 'n kultuurmodel.

'n Kultuurmodel word vir die doeleindes van hierdie bespreking in navolging van Goodenough (sien Keesing 1974: 77) gedefinieer as

a system of knowledge – what it is one has to know or believe in order to operate in a society. It is specific models for perceiving, relating, and otherwise interpreting material phenomena.

As sodanig bestaan sulke modelle uit

standards for deciding what is, [...] for deciding what can be, [...] for deciding what one feels about it, for deciding what to do about it, and [...] for deciding how to go about doing it.

Verder word aanvaar dat sulke modelle gevorm en beperk word deur die manier waarop die menslike brein inligting verwerf, prosessee en uiteindelik struktureer as mentale modelle van die werklikheid (Keesing 1974: 89; Shore 1996).

In hierdie verband is dit van belang om te onderskei tussen mentale representasies in taalgebruikers se langtermyngeheue en hulle korttermyngeheue. Teenoor die feitlik onbeperkte bergingsvermoë van die langtermyngeheue staan die beperktheid van die korttermyngeheue. In die korttermyngeheue kan slegs 'n beperkte hoeveelheid inligting per keer vir prosessering (kognitiewe prosesse) geaktiveer word.

- Mentale representasies verteenwoordig 'n bepaalde perspektivering van ervaring.

Hierdie aanname impliseer dat die menslike verstand geen passiewe registreerder van sensoriese invoer is nie, maar 'n aktiewe deelname het in die skep van ons mentale representasies van die werklikheid. Van die kognitiewe perspektiveringsmeganismes wat taalgebruikers inspan, is byvoorbeeld metaforiek, metonimie, kategoriewisseling, agtergrond-voorgrondstelling en skandering.

- Mentale representasies (konseptuele kenmerke, konsepte en omvattender kennisdomeine) is as prototipekategorieë gestruktuur.

Kenmerkend van die struktuur van prototipekategorieë – en dan veral in teenstelling tot klassieke kategorieë – is strukturele ongelykheid en die vaagheid/nondiskreetheid van grense (sien Geeraerts 1996; Rosch & Mervis 1975). Op die ekstensionele vlak manifesteer hierdie kenmerke daarin dat kategorisering geskied op grond van 'n familieverband met 'n prototipe van 'n kategorie. 'n Mossie is byvoorbeeld 'n prototipe van die Afrikaanse kategorie VOËL, en alhoewel pikkewyne en volstruise ook in hierdie kategorie val, is hulle minder prototipiese lede en wyk ten opsigte van bepaalde distinktiewe kenmerke van die prototipe af. Daarmee word ook dus vir grade van kategorieelidmaatskap voorsiening gemaak.

Alhoewel kategorieë in terme van hulle prototipiese sentra maksimaal verskil, is die grense tussen kategorieë meestal vaag. In verskeie etnobiologiese taksonomieë word daar ook voorsiening gemaak vir tussen- of oorgangskategorieë vir spesies wat kenmerke met dikwels aangrensende kategorieë deel (sien Berlin, Boster & O'Neill 1981; Brok 1991: 253-256; D'Andrade 1995; Swanenberg 2000: 26-32). Gegee die vaagheid van kategoriegrense is dit meestal onmoontlik om 'n stel afdoende en noodsaaklike kenmerke te isoleer wat as voorwaarde vir

klaslidmaatskap gestel kan word (sien Geeraerts 1996: 12-13).

Die antwoorde wat in onderhewige studies oor die inhoud en struktuur van ons mentale representasie van natuurlike kategorieë verskaf word, word uiteraard bepaal en beperk deur die teoretiese aannames wat die navorsing onderlê en die navorsingsmetodologieë en -tegnieke wat ingespan is. Waar nodig, word hierdie aspekte uiteengesit in die bespreking hierna.

3. Linguistiese analises en ons mentale representasies van natuurlike kategorieë

3.1 Teoretiese aannames en metodologie

Meeste navorsing oor die Afrikaanse en Nederlandse etnobiologiese nomenklatuur wat in hierdie hoofstuk bespreek word, gaan uit van die sentrale linguistiese standpunt dat die inhoud en struktuur van ons mentale representasies van natuurlike kategorieë "neerslag" vind in die name en naamgewingsstelsel vir hierdie kategorieë; omgekeerd, dat die inhoud en struktuur van ons mentale representasies via 'n ontleding van die etnobiologiese nomenklature van die twee tale moontlik is.

Swanenberg (2000: 29) haal belangrike eksponente van hierdie uitgangspunt aan, wat hier siter moet word. Die antropoloog Berlin, Breedlove en Raven verwoord dit soos volg:

While recognizing that nomenclature and category membership must be analyzed separately, there seems to be strong evidence that the linguistic structure of a plant or animal name is usually a good mirror of the taxonomic status of the category which it represents.

Die kognitiewe semantikus Wierzbicka verwoord hierdie aanname in stelliger toon:

Words provide evidence for the existence of concepts [...] The organization of cognitive domains is reflected in language, and above all in the structure of the lexicon. The lexicon of a language is the speakers' fundamental cognitive resource; it is a treasury where the shared knowledge of the world, and the shared models of biological, mental, and social aspects of life are held.

In die linguistiese benadering word veral twee aanvullende metodes aangewend om die inhoud en struktuur van ons mentale representasies van natuurlike kategorieë uit die etnobiologiese nomenklatuur te distilleer, naamlik die etimologiese metode en leksikaal-semantiese analise.

Die etimologiese metode bestaan uit 'n ontleding van die benoemingsmotiewe wat die naamgewing aan plant- en dierspesies onderlê. Meerledige morfologiese komplekse met 'n (sub)kategorie aanduidende funksie (byvoorbeeld: spring+bok, brom+voël, bitter+bessie en botter+gat) dien die beste vir hierdie doel. Ten opsigte van sulke komplekse word daar dan vasgestel wat die presiese benoemingsmotief vir die betrokke (sub)kategorie was. Ter illustrasie: die naam botter+gat vir die tiptol het sy ontstaan uit die feit dat hierdie voël 'n geel merkteken (dus: "soos botter", geleksikaliseer as botter-) aan die eindpunt van sy onderlyf het (dus: "by sy

gat", geleksikaliseer as -gat). Die naam benoem dus 'n kognitief opvallende morfologiese eienskap (naamlik KLEUR) van die betrokke voël. In die ander komplekse hierbo word weer kognitief prominente kenmerke van die onderskeie entiteite se GEDRAG (springbok), SANG/ GELUID (bromvoël) en SMAAK (bitterbessie) geleksikaliseer.

Alhoewel name in hierdie opsig ook volkome arbitrêr kan wees, dit wil sê dat daar geen aantoonbare verband tussen 'n naam of morfologiese dele daarvan en konseptuele kenmerke gelê kan word nie, is 'n groot deel van hulle egter gemotiveerd, dit wil sê daar kan 'n "verklarende" verband gelê word tussen 'n naam vir 'n entiteit en die konseptuele kenmerke wat ons mentale representasie van die betrokke entiteit uitmaak (Sien verder die bespreking in Swanepoel 1993.)

Uit 'n ontleding van die benoemingsmotiewe van die name in 'n spesifieke (sub) domein (byvoorbeeld: diere en plante, of meer spesifieke subdomeine soos dié van voëls en bome) is dit dus moontlik om 'n taksonomiese beskrywing te maak van die semantiese/ konseptuele kenmerke wat die naamgewing in 'n (sub)domein motiveer. Anders gestel: vir sover as wat daar met behulp van die ontleding van die benoemingsmotiewe van dier- en plantname 'n skakel gelê kan word tussen name as linguistiese etikette en ons mentale representasies van hierdie entiteite, is dit dus moontlik om 'n beeld te kry van die konseptuele kenmerke wat ons mentale representasies van die entiteite van so 'n (sub)domein uitmaak.

Die leksikaal-semantiese metode sluit hierby aan deurdat natuurlike kategorieë en hulle definiërende kenmerke afgelei word uit die betekeniswaardes van die lede van (sub)kategoriebenoemende samestellings. Ter illustrasie: waar die bepaler spring- in springbok as aanduidend van een van die definiërende kenmerke van die kategorie SPRINGBOK geneem word, word die laaste lid, naamlik -bok, weer as aanduidend beskou van die feit dat BOK kognitief as 'n subkategorie van die fauna onderskei word.

3.2 Kenmerktaksonomieë

In die navorsing onder bespreking word sulke taksonomieë van (sub) domeinspesifieke semanties/konseptuele kenmerke verskaf, of hulle kan uit die geanaliseerde data agterhaal word. Tabel 1 (konseptuele kenmerke van plantname) en tabel 2 (konseptuele kenmerke van diere name) is gerekonstrueer uit die data wat in Boshoff (1921) ontleed word.

Vorm of kleur van die plant

deurmekaarbos blinkblaar bloubos

Reuk

stinkolieblaar muishondkruie perdepisbossie

Smaak

bitterbessiebos brakbos brakslaa

Uitstaande kenmerk (soos gehardheid)

ag-os-tou jong-os-tou kanniedoodbossie ouhout kliphout taaibos

Geneeskrag

ag-dae-geneesbossie stuipebossie maagpynbossie tandpynwortel

Produkte van die plant/praktiese nut

kasterolieplant kremetartboom harpuijsbossie

asgaaihoutboom kokerboom matjiesgoed waboom

Geskiktheid van vrug vir bepaalde gebruike of hulle voorkoms

oumenspeer ounoienspeer nuwejaarsappel desemberpeer tafeldruiwe natros

Wyse van voortplanting

voëlent

Kruising met ander plante

appelkoosperske amandelperske appelkoospruim

Assosiasie tussen dier en plant (kos, skuiling)

apiesdoring aasvoëlbessie buffeldoring bobbejaanvelskoek dassiebos

Assosiasie tussen plant en inboorlingstamme

boesmantee boesmansgras hotnoskooigoed matabelieblom

sonkwasriet

Assosiasie met plekke en persone

van-der-Merwe-kruie meidjie-Willemse Klaas-Louw-bossie Karoodoring
Maltenosiekte-bos

Assosiasie met historiese feite en gebeurtenisse

boetebossie kakiebossie

Kontak met ander taalgroepe/ontlening

boegoekruid gannabos ghwarriebos bergbaroe klipdagga

Tabel 1. Konseptuele kenmerke van plante (Boshoff 1921: 302-306)

Kleur en uiterlike kenmerke

blesbok rooibok bontbok kommetjiesgatbok

kuifkop bontrokkie soutvaatjie witborskraai

Habitat

bosbok rietbok vlakbok waterbok klipbok

boskruipertjie duinspreu bergkanarie

Gewoontes en leefwyse

klipspringer draaijakkals krimpvarkie tabaksrolletjie

miskruier padloper blaasop brulpadda

Stapelvoedsel

lammervanger muisvoël visvangertjie skaapsteker

Ooreenkoms met mak diersoorte

wildebees wildeperd wilde-esel wildehond

wildekat wildehoender wilde-eend wildemakou

Onomatopeïese name (metonimiese relasie: die tipiese roep vir die dier as geheel)

janfrederik piet-ses-perde-wa piet-my-vrou bokmakierie bietjiereën

kwêvoël klapklappertjie

Tabel 2. Konseptuele kenmerke van dierspesies (Boshoff 1921: 302-310)

Uit kenmerktaksonomieë soos die bostaande blyk van die belangrikste kenmerke waarin etnobiologiese nomenklature van wetenskaplike taksonomieë verskil (sien ook Brok 1991: 247-253 en Swanenberg 2000: 16-25 vir 'n bespreking). Die eerste hiervan is die feit dat naas die morfologiese kenmerke van spesies en hulle voorplantingswyse – die kenmerke waarop wetenskaplike taksonomieë berus – veel meer konseptuele kenmerke van spesies ter sake is vir die leek, soos habitat, voeding, nuttigheidswaarde vir die mens, die mens se emotiewe reaksie op 'n dier of plant en die assosiatiewe verband tussen plant of dier, mense, historiese gebeure en geloof of bygeloof. Spesies word dus nie net an sich as entiteite ervaar en benoem nie, maar die taalgebruiker se hele kennissisteen speel in hierdie konseptualisering en benoeming 'n rol. Die naamgewing gee blyke daarvan dat daar ook relasies gelê word met ons (stereotipiese) kennis van ander mense (byvoorbeeld die naam jodevoël met verwysing na die groot krom snawel van die boskraai), en ons waardesisteme (vergelyk byvoorbeeld name soos christusdoring en die veelvoudige gebruik van die bepaler element duiwel- in Afrikaans om gevaarlike of gitige plante aan te dui soos in die volksname vir die duiwelsnuif [sampioen]).

Die tweede uitstaande kenmerk is die feit dat die data ook 'n aanduiding gee dat verskillende perspektiveringsmeganismes deur die wetenskaplike leek ingespan word in die konseptualisering en kategorisering van organismes. Diere en plante word byvoorbeeld ook as funksionele kategorieë (byvoorbeeld nut as medisyne) geïnterpreteer. In die naamgewing is daar ook voorbeelde van metaforiek (byvoorbeeld: tabaksrolletjie en padloper) en metonimie (dit is die perspektivering van 'n kategorie vanuit 'n bepaalde kenmerk daarvan), soos die geroep van 'n voël (piet-ses-perde-wa) of 'n opvallende deel van 'n boom vir die boom as geheel

(stinkblaar).

3.3 Leksikale variasie en perspektivering

Die gebruik van perspektiveringsmeganismes soos die bostaande blyk egter die duidelikste uit navorsing oor leksikale variasie in die etnobiologiese nomenklatuur van Afrikaans en Nederlands. Anders as in wetenskaplike taksonomieë, is dit 'n algemene kenmerk van etnobiologiese nomenklature dat 'n enkele spesie met 'n reeks name benoem kan word. Elkeen van hierdie leksikale variante perspektiveer, deur die keuse en ordening van leksikale elemente in 'n naam, die organisme telkens vanuit 'n ander perspektief. Tabel 3 en tabel 4 gee 'n aanduiding van die meervoudige perspektivering wat ter sake is:

- verskillende kenmerke van 'n spesie word met behulp van verskillende name benoem
- meerdere kenmerke van 'n spesie word metafories in terme van verskillende teikendomeine geïnterpreteer (die gemeenplasinge van huis en haard en ander diere en plante; sien Callebaut 1990; Cienki 1999)
- verskillende kenmerke van 'n spesie word metonimies gebruik om die kategorie as geheel teverteenswoordig.

Tiptol

Klank

piet-piet-petatta pietmajol piet-kluitjie-korrrel

Gedrag

klikker slangwyser raasgat wipgatjie

Morfologie

(swart kuifkop, geel onder stert, oë)

predikantjie priester kuifkopmuisvoël swartkockewiet

geelstert botterstert

piekeloog witoog pêreloog rooi-oog kersogie kraaloog glasoog

Voedsel

vrugtevreter vrugtedief vyevreter vyedief

druivevreter moerbeivreter appelkoosvreter

lemoenvoël pampoenvoël

Tabel 3. Leksikale variasie in die benaminge vir die tiptol (Louw 1975: 28-32)

Duiwelsnuif (Sampioen)

Verpoeiering/gif

duiwelsbrood duiwelsnuif jakkalsnuif wolwesnuif heksesnuif

bobbejaansnuif slangsnui

snuifbolle snuifdoos poeierdoos stofbolle gifbolle

slangbol slangsnui slanggif

duiwelstwak ajoosjebrood

duiwelsaas duiwelsdrek duiwelsgif duiwelsand

Vorm

duiwel-se-vingerhoed

Effek/blindheid

blindepoeier blindeblommetjie

Gebruik

meidepoeier oumeidsnuif haasboegoe

Ontlening

tjobo (Hot.)

Tabel 4. Leksikale variasie in die benaminge van die duiwelsnuif (Louw 1979: 41-45)

Benewens die verskil in perspektivering, bied die data hierbo ook ondersteuning vir die feit dat naamgewing in die etnobiologiese veld nie net 'n (sub) kategoriebenoemende funksie het nie. Leksikale variasie kan ook stilistiese variasie en konnotatiewe variasie uitdruk (sien Swanepoel 1996). Naas die speelse, klanknaboetsende name vir die tiptol, is daar byvoorbeeld ook die neutrale variant tiptol, wat weer kontrasteer met die pejoratiewe benaminge met -dief.

Die ontleding van die konseptuele kenmerke van leksikale variante vir 'n enkele spesie, ondersteun nie net dié wat in kenmerktaksonomieë soos tabel 1 en tabel 2 vir 'n subdomein of domein van die fauna en flora verskaf word nie, maar vul dit ook verder aan. Een van die omvattende kenmerktaksonomieë is juis dié wat Brok (1991) verskaf na aanleiding van die ontleding van die leksikale variante vir enkele blomname in die Nederlandse dialekte (die gras- en tuinanjer, haagwinde, klapproos, muurbloem, paardebloem, pioen en sering) (sien tabel 5).

A. Name gebaseer op die uiterlike**A.1 Die plant in sy geheel****A.1.1 Algemene voorkoms**

1.1.1 Die besit van blomme

1.1.2 Kruidagtigheid

1.1.3 Struikagtigheid

1.1.4 Boomagtigheid

A.1.2 Die formaat

A.1.3 Die groeiwyse

1.3.1 Winterhardheid

A.2 Die onderdele van die plant

A.2.1 Die blom

2.1.1 Die vorm van die blom

2.1.2 Die kleur van die blom

2.1.3 Die bloeiwyse

2.1.4 Die vorm van die blom na bloei

A.2.2 Die saad

2.2.1 Die saad

2.2.2 Die saaddoos

A.2.3 Die blare

2.3.1 Die vorm van die blare

A.2.4 Die stingel

B. Die plek van voorkoms

B.1 Gekultiveerd

1.1 Algemeen

1.2 Spesifiek

B.2 In die wild

2.1 Algemeen

2.2 Spesifiek

C. Die bloeityd van die plant

1. Deur middel van regstreekse tydsaanduiding
2. Deur middel van indirekte tydsaanduiding

D. Toepassings, eienskappe en produkte

D.1 Algemeen

- 1.1 Reuk
- 1.2 Besit van heuning
- 1.3 Skadelike werking
- 1.4 Weersomstandighede
- 1.5 Smaak
- 1.6 Parasiete

D.2 Praktiese toepassing

- 2.1 Kinderspeletjies
- 2.2 Siektes
- 2.3 Versiering
- 2.4 Produkte

D.3 Gebrek aan praktiese nut

Pejoratiewe benaminge wat op gebrek aan toepassing of produkte dui.

E. Gebaseer op die botaniese nomenklatuur

1. Ontleen aan Latynse nomenklatuur
2. Ontleen aan die Nederlandse gestandaardiseerde nomenklatuur
3. Ontleninge aan ander tale

F. Ooreenkoms met ander plante

F.1 Gebaseer op uiterlike ooreenkoms

- 1.1 In dieselfde plantfamilie
- 1.2 In ander families

F.2 Gebaseer op ooreenkomstige name

G. Ander benaminge (waarvan die etimologie onseker is; onseker en foutiewe benaminge)

Tabel 5. Konseptuele kenmerke van blomkategorieë (Brok 1991: 5-7)

Hierteenoor toon Swaneberg (2000) in sy ondersoek na die die leksikale variante vir 'n aantal voëlspesies in die Suid-Nederlandse dialekte (dit is die leeurike en lysters) dat slegs 'n paar kenmerke van hierdie voëls in die naamgewing geleksikaliseer word:

Habitat

Voedsel

Nesgedrag

(materiaal van die nes, vorm van die nes, kleur van die eiers)

Gedrag

(gewoontes, sang, tyd van verskyning, nagtelike lewe)

Morfologie

(kleur van vere, pote, snawel, oog; kontoere (grootte van liggaamsdele); grootte van voël)

Waardering deur die mens

(veral pejoratief)

Tabel 6. Konseptuele kenmerke van voëls (Swaneberg 2000: 204)

Die voorkeur (statisties bereken) vir bepaalde kenmerke ten opsigte van elke spesie verskil egter. Wat die afsonderlike spesies betref, is daar egter telkens ook uitsonderings op hierdie voorkeure per spesie.

Hierdie kenmerk van etnobiologiese naamgewing word dikwels tot 'n algemeenheid verhef: etnobiologiese naamgewing, of meer spesifiek dan die leksikalisering van bepaalde konseptuele kenmerke van ons mentale representasies van spesies, is nie volkome voorspelbaar in terme van een of ander reëlmaat nie. Hooguit is hier sprake van leksikaliseringspatrone van kognitiewe kenmerke op grond van sekere voorkeure of op grond van sogenaamde "probablistiese" reëls. Etnobiologiese naamgewing is egter nie altyd arbitrêr nie, maar vertoon grade van deursigtigheid en gemotiveerdheid (sien Swanepoel 1993).

Dat die ondubbelsinnige identifikasie van spesies ook nie altyd die hoofmotivering vir etnobiologiese naamgewing is nie, blyk ook uit die diskrepansie tussen die kenmerke uit tabel 6 en dié wat in veldgidse vir voëlkykers as die belangrikste identifiserende/onderskeidende kenmerke vir die hele domein van voëls gelys word (sien byvoorbeeld Sinclair 1994):

relatiewe grootte

vorm en kleur van die snawel

lengte en kleur van die pote

opvallende veredragkleure of merktekens aan die kop, lyf of stert

habitat

gedragskenmerke (voortbeweging en soek vir kos).

Tabel 7. Identifiserende kenmerke van voëls (Sinclair 1994)

Hierdie onderskeidende kenmerke hang egter ten nouste saam met die meer sistematiese taksonomiserings van voëlspesies in semi-wetenskaplike op grond van hierdie kenmerke. In sulke semi-wetenskaplike taksonomieë word daar byvoorbeeld onderskei tussen die volgende voëlkategorieë, gebaseer op 'n kombinasie van bostaande kenmerke:

seevoëls

watervoëls

waadvoëls

grondlewende voëls

roofvoëls

vlugvoëls

insekvreters

saadvreters

nektaarvoeders

Tabel 8. Voëlsubkategorieë (Sinclair 1994)

Hierdie onderskeidings word egter nie sistematies in etnobiologiese nomenklature onderskei nie, alhoewel enige van die onderskeidende kenmerke in tabel 7 of omvattender kategorieë, soos aangedui in tabel 8, as domein kan funksioneer waarteen sekere name of morfologiese dele daarvan gemotiveer/verklaar kan word.

3.4 Semantiese velde

Data oor etnobiologiese naamgewing dien ook as basis vir navorsing oor die omvattender strukturerings van leke se etnobiologiese kennis as 'n kennis- of semantiese veld. Navorsing van bekende antropoloë soos Berlin en Atran, Breedlove en Dougherty (sien Atran 1985, 1987; Berlin 1976, 1992; Berlin, Breedlove & Raven 1973; Brown 1977, 1979) het gelei tot die ponering van die hipotese dat die kerndeel van leke se kennis van lewende organismes georganiseer is in die vorm van hiërargies geordende taksa met verskillende grade van insluiting in 'n drie- of vyfvlakkige taksonomie (sien Atran 1987: 36-39; Brok 1991: 254 en volgende; Dougherty 1978; Swanenberg 2000: 25; Swanepoel 1994):

Vlak	Botanics	Soölogies

Unieke beginner/ryk	plant	dier
Lewensvorm	boom	vis
Tussenvorm	immergroen	soetwatervis
Genus	spar	baars
Spesie	silverspar	stekelbaars
Variëteit	Colorado silverspar	driedoringstekelbaars

Figuur 2. Etnobiologiese taksonomiese klassifikasie

Linguistiese data wat hiervoor gebruik word, is die etnobiologiese name wat unieke beginners benoem (byvoorbeeld: mens, dier, plant) en veral dan (sub) kategoriebenoemende morfologiese komplekse waarvan die laaste lid die betrokke subkategorieë (genus, spesie en variëteit) identifiseer (sien die bespreking in Swanepoel 1994). Die uitgangspunt is weer eens dat onderskeidinge wat geleksikaliseer word ook kognitief belangrike onderskeidinge is en as sodanig 'n aanduiding gee van watter natuurkategorieë leke konseptueel onderskei. sien die voorbeelde in tabel 9 en tabel 10:

vis:	{klipvis, leervis, geelvis, witvis, ...}
bok:	{bontbok, grysbok, rooireebok, springbok, ...}
blom:	{tontelblom, varkblom, syblom, papierblom, ...}
bossie:	{kankerbossie, tandpynbossie, kersbossie, peperbossie, ...}
hout:	{booghout, kieriehout, kershout, nieshout, ...}
boom:	{doringboom, kersboom, melkhoutboom, nooiensboom, ...}
bos (struik):	{suikerbos, kraalbos, harbuisbos, bakkersbos, ...}
bossie (kruid):	{kankerbossie, tandpynbossie, moerbossie, spekbossie, stinkkruid, ...}
gras:	{stinkgras, pisgras, olifantsgras, tamboekiegras, ...}
riet:	{vaderslandriet}

Tabel 9. Geleksikaliseerde plantkategorieë (Swanepoel 1994)

-jakkals:	{grys-, uintjies-, maanhaar-, ...}
-muishond:	{kommetjiesgat-, rooi-, grys-, swart-, gestreepte-, ...}
-das:	{boom-, bos-}
-mol:	{bles-, land-, wit-, blinde-, kruip-, sand-, duin-}
-haas:	{rooigat-, berg-, spring-, vlakte-, kol-, reebok-}
-muis:	{vlei-, vlakte-, streep-, nag-}
-padda:	{brul-, reën-, water-}

Tabel 10. Geleksikalisierde dierekategorieë (Swanepoel 1994)

Binne hierdie universele rangordening van dier- en plantkategorieë word egter voorsiening gemaak vir taal- en kultuurspesifieke, organismespesifieke en gebruikerspesifieke variasie ten opsigte van sowel die aantal taksa wat op elke vlak onderskei word as die diepte van die hiërargie (vergelyk López [e.a.] 1997). Van die faktore wat hierdie variasie kondisioneer is onder meer die volgende:

- die voorkoms al dan nie (of dan ook net sporadies per seisoen of tyd van die dag) van 'n bepaalde soort dier of plant in die milieu van die gemeenskap (sien Lyons 1977: 260; Riley 1980: 849)
- die perseptuele opvallendheid van die organisme (in terme van die morfologie daarvan of ander opvallende ekologiese of gedragskenmerke)
- die rituele belang van die dier of plant
- die ekonomiese afhanklikheid van 'n gemeenskap van die fauna en flora vir lewensonderhoud/ oorlewing (tegniese bruikbaarheid, bruikbaarheid as bron van voedsel of medisyne, taboe, ensovoorts)
- die betrokkenheid van 'n gemeenskap by hulle biologiese omgewing en die kompleksiteit van die betrokke taalgemeenskap self (gemeet in terme van politieke integrasie, sosiale stratifikasie en tegnologiese kompleksiteit)
- individuele verskille in die kennis wat leke onderling of ten opsigte van kenners van die organismes in 'n veld vertoon. Identifikasie en korrekte benoeming van spesies is 'n faset van etnobiologiese kennis wat groot variasie in 'n taalgemeenskap kan toon (sien Berlin, Boster & O'Neill 1981)

In verskeie ouer studies word egter aanvaar dat morfologiese konseptuele kenmerke as die basis vir kategorisering dien; gevolglik is slegs dié kenmerke as basis vir die opstel van hierdie soort taksonomieë gebruik (sien Berlin, Boster & O'Neill 1981; Posey 1981; vergelyk egter ook D'Andrade 1995: 103). In sommige van hierdie modelle word ook aanvaar dat kategorisering geskied op grond van klassieke kategorieë, dit is, in terme van 'n versameling struktureel gelyke, afdoende en noodsaaklike morfologiese kenmerke. Sulke kenmerke definieer rigiede kategoriegrense sodat geen grade van klasinsluiting/ -uitsluiting voorkom nie: 'n organisme val of binne 'n bepaalde kategorie of nie en word as sodanig met die naam van so 'n kategorie benoem of nie. Insgelyks is omvattender taksonomieë gestruktureer in terme van klassieke kategorieë waartussen rigiede relasies van kategorie-insluiting (vertikaal) en kategorieuitsluiting (horisontaal) geld.

Eksperimentele navorsing oor die struktuur van sulke taksonomies gestruktureerde modelle toon egter dat hulle ook 'n prototipestruktuur het, dit is dat daar kognitief strukturele verskille is tussen die verskillende hiërargiese vlakke. Die genusvlak word byvoorbeeld as die mees kognitief prominente vlak in die hiërargie onderskei, maar individuele variasie is hier ook nie uitgesluit nie. Verskeie taalgebruikers se etnobiologiese kennis is byvoorbeeld vir 'n groot deel beperk tot die onderskeiding van die range van unieke beginners en lewensvorme, terwyl hulle kennis van spesies en variëteite uiters beperk is.

'n Tweede belangrike kenmerk wat uit eksperimentele navorsing blyk, is dat die

kategorieë op die verskillende vlakke ook inhoudelik verskil – verskille wat in verband gebring word met die funksie van die onderskeie soorte kategorieë. Hoërlygende kategorieë soos lewensvorme bestaan tipies uit 'n klein aantal kenmerke, meestal gerig op vormlike aspekte, en is skematies van aard. As sodanig bied hulle 'n effisiënte manier om breë klassifikasies te maak in 'n wêreld wat omvattender kategorieë soos bome, bosse, grasse, ensovoorts bevat. Hierteenoor verenig genera en spesies in hulle mentale representasies 'n groot aantal kenmerke van die beste eksemplare van 'n kategorie en hierdie kenmerke word in konfigurasionele klusters/ Gestaltes georganiseer. Hierdie kategorieë is weer meer gepas vir die kategorisering van entiteite wat 'n groot aantal eienskappe besit en waarvan die kenmerke deels met mekaar korreleer.

Watter insigte lewer die bestaande ontledings van die Afrikaanse en Nederlandse etnobiologiese nomenklatuur ten opsigte van die kernvrae wat in afdeling 1 geïdentifiseer is? By wyse van opsomming kan die volgende hoofafleidings gemaak word:

- Ons mentale representasies van natuurlike kategorieë bestaan uit konseptuele kenmerke wat nie net gebaseer is op die morfologie van die betrokke organismes nie, maar ook op kenmerke wat verwys na hulle funksie, of wat hulle interpretasie in terme van ons omvattender kennis van die wêreld weerspieël.
- Ons natuurlike kategorieë is georganiseer in 'n omvattender, taksonomies gestruktureerde semantiese veld wat self as prototipekategorie georganiseer is.
- Ons mentale representasies encodeer verskillende perspektiveringe van ons belewenis van die natuurlike omgewing.

In die volgende afdeling word daar ingegaan op die geldigheid al dan nie van hierdie afleidings.

4. Kritiese aantekeninge

Soos in die voorafgaande uiteengesit, word daar in die linguistiese metode via 'n ontleding van die etnobiologiese nomenklatuur 'n skakel na ons mentale representasies van natuurlike kategorieë gelê, en dan op sterkte van die aanname dat kognitief prominente onderskeidings (konseptuele kenmerke, kategorieë en taksonomieë) ook geleksikaliseer word.

Verskeie punte van kritiek is egter al geopper teen die adekwaatheid van die linguisties-analitiese metode en die aanvaarbaarheid van die kern- psigolinguistiese aanname waarop dit steun.

4.1 Die psigologiese realiteit van linguistiese modelle

Die kernprobleem sentreer om die psigologiese realiteit van die modelle van ons mentale representasies wat die resultaat is van taalkundiges se ontleding van die etnobiologiese nomenklatuur in 'n taal. Dit is 'n ope vraag of die modelle waarmee linguïste en antropoloë vorendag kom op grond van die ontleding van taaldata ook psigologiese realiteit besit in terme van hoe taalgebruikers – kollektief as

taalgemeenskap en as individue – hulle natuurlike kategorieë inhoud gee, struktureer en gebruik (sien D'Andrade 1995: 51). Anders gestel: daar kan nie outomaties aanvaar word dat daar so 'n een-op-een-relasie tussen linguistiese model en kognitiewe model gelê kan word nie.

Kognitiewe antropoloë soos Berlin, Breedhove en Raven (sien Berlin, Breedlove & Raven 1973: 240) was alreeds van hierdie probleem bewus, getuie hulle stelling dat alhoewel die linguistiese struktuur van enige plant- of diernaam 'n "goeie spieël" is van die taksonomiese status van die kategorie waarmee dit geassosieer is, sulke linguisties-gebaseerde modelle nog steeds deur onafhanklike psigolinguistiese toetsing gemotiveer moet word.

In die kognitiewe taalkunde staan die kwessie van die psigologiese realiteit van linguistiese modelle en die noodsaak vir die ondersteuning van sulke modelle met psigolinguistiese, teoreties-gedrewe eksperimentele data opnuut in die brandpunt (sien die bespreking in Croft 1998; Gibbs & Matlock 1999; Sandra 1998; Tuggy 1999). Die kernvraag hierby is of linguisties-gemotiveerde modelle net gesien moet word as modelle van die sistematiek wat taalkundiges uit die data kan haal, of as hipoteses oor ons mentale representasies. Indien nie laasgenoemde nie, dan is die "kognitiewe" in die naam van die vakgebied "kognitiewe taalkunde" eintlik semanties leeg. Die vraag na die psigologiese realiteit van sulke modelle word des te meer kritiek waar kompeterende linguistiese beskrywings bestaan. In sulke gevalle kan die keuse tussen hulle in feite slegs beslis word op grond van die psigologiese realiteit van elkeen van hierdie modelle.

Die konsensus slotsom in hierdie debat is dan ook dat sulke linguistiese modelle kernhipoteses kan oplewer wat nog psigolinguisties getoets moet word. Daarvoor sal die linguis hom/haar dan ook moet bedien van die tegnieke en metodes van die eksperimentele kognitiewe sielkunde (byvoorbeeld multidimensionele kenmerkskalering, sorteringstake, ontlocking van kategorieoordele en hulle motivering, ensovoorts) en moet leun op die hipoteses oor ons mentale representasies en kategorisering wat sterk empiriese ondersteuning geniet.

Ten opsigte van die linguistiese metode geld dus dat daar nie outomaties en/ of direk 'n relasie tussen linguistiese modelle en ons mentale representasies en prosesse gelê kan word nie. In die ontleding van die etnobiologiese nomenklatuur van Afrikaans en Nederlands in die onderhawige studies word die psigologiese realiteit van die modelle (hier in omvattend sin gebruik vir enige sistematiese beskrywing) ook nie met teoretiese gedrewe empiriese navorsing onderteun nie. Hoog uit word daar as uitgangspunt aanvaar dat die mentale representasies van Nederlandse en Afrikaanse taalgebruikers as prototipekategorieë gestruktureer is (sien Brok 1991: 253-256; Swanenberg 2000: 26-32). Verder word die teorie van prototipekategorisering as 'n interpretatiewe meganisme gebruik vir sekere verskynsels wat uit die etnobiologiese naamgewing blyk. 'n Voorbeelde hiervan is die feit dat die verskynsel van outohiponomie as linguistiese manifestasie van kategorisering (en benoeming) op grond van die prototipe van 'n kategorie beskou word.

Naas die direkte verband wat tussen taalmodel en kognitiewe representasies gelê word, is 'n tweede probleem met die linguistiese metode dat dit nie ondersteun word deur 'n empiries ondersteunde teoreties model van die proses van leksikalisering nie, dit is van hoe kognitiewe/ konseptuele kenmerke en kategorieë vir leksikalisering (in die vorm van name) geselekteer word nie. Dit is egter 'n onderwerp wat self nog in diepte nagevors moet word (sien in hierdie verband

byvoorbeeld De Caluwe 1991; Moerdijk 1987; Swanepoel 1996). Daar is byvoorbeeld nog geen sistematiese ontleding gedoen van die reeks veranderlikes wat in die keuse van kognitiewe kenmerke vir leksikalisering 'n rol sou kon speel nie en van die faktore wat 'n spesifieke keuse ten opsigte van 'n spesifieke kategorie sou kon bepaal of beïnvloed nie.

Teen die agtergrond van hierdie oorkoepelende probleme, is daar enkele ander verbandhoudende probleme met die ontledings wat in afdeling 3 aangebied word en met die linguistiese metode waarop hulle berus. Hierdie probleme word hier net opsommenderwys vermeld en bespreek.

4.2 Mentale representasies en leksikalisering

Dat daar nie altyd 'n een-op-een-korrelasie tussen linguistiese struktuur en mentale representasies gelê kan word nie, blyk uit die volgende:

- Nie alle kognitief-relevante kenmerke vind leksikaal neerslag nie.

Die kognitiewe kenmerke in terme waarvan lewensvorme (mense teenoor, diere teenoor plante; sien figuur 2) onderling van mekaar onderskei word (byvoorbeeld LEWEND, DENKEND, SELF-BEWEGEND, STILSTAAND, ensovoorts; sien Dahlgren 1988) of subkategorieë van meer oorkoepelende kategorieë (byvoorbeeld bome teenoor bosse en bosse teenoor grasse) kan nie uit die nomenklatuur self agterhaal word nie.

Verder blyk dit ook uit eksperimentele navorsing (sien D'Andrade 1995: 102-104) dat taalgebruikers natuurlike entiteite in kategorieë kan verdeel wat leksikaal onbenoemd bly; byvoorbeeld, die soort onbenoemde kategorie waarvolgens huiskatte, wildekatte, luiperds, leus en tiere (vir bepaalde kategoriseringstake) tot 'n enkele kategorie gereken word.

'n Verskynsel wat hiermee verband hou, is dat sommige kognitiewe onderskeidings slegs afgelei kan word deur kontrasstelling binne 'n semantiese veld. Ter illustrasie: diername met wild- as bepalerement (byvoorbeeld: wildebees, wildeperd, wilde-esel en wildehond) impliseer 'n oorkoepelende kategorieonderskeiding GEDOMESTIKEERD/ MAK x WILD.

- Die waardes van kognitiewe kenmerke word nie leksikaal gepresiseer nie.

Uit taalgebruikers se sensories-motoriese interaksie met die referente van natuurlike kategorieë is die groot morfologiese variasie in die fauna en flora 'n opvallende gegewe. Uit die linguistiese etikette wat konseptuele kenmerke benoem, is dit egter nie presies te agterhaal wat die waardes van hierdie kenmerke (kognitief gesien) is nie. Dit geld sowel vir die waarnemingskenmerke (byvoorbeeld GROOTTE, KLEUR, SMAAK, ensovoorts), funksionele kenmerke (byvoorbeeld die KANKER van kankerbossie) as vir waardegebaseerde kenmerke (byvoorbeeld DUIWEL in duiwelsnuif).

Leksikale etikette veralgemeen as't ware oor die presiese inhoud van die konseptuele kenmerke wat wel geleksikaliseer word. Natuurlik volg dit uit die simboliserende funksie van taal: linguistiese etikette dien om bepaalde mentale representasies te aktiveer, nie om die volledige inhoud daarvan weer te gee nie. Andersyds sou die inperking op die leksikalisering van die presiese waardes van

konseptuele kenmerke verklaar kon word uit die noodsaak vir kommunikatiewe funksionaliteit – lang samestellings wat (meer) presiese waardes van konseptuele kenmerke leksikaliseer, kom as uitsonderings in die etnobiologiese nomenklatuur voor.

- Die benoemingsmotiewe van sommige leksikale items is nie meer agterhaalbaar nie

Gegee dat die benoemingsmotiewe van verskeie etnobiologiese name nie meer te agterhaal is nie, is dit in feite nie meer moontlik is om 'n verband te lê tussen sulke etnobiologiese name en die kognitiewe kenmerke wat die besondere keuse van 'n naam gemotiveer het nie. Verder kan daar nie sonder meer aanvaar word dat wat histories as benoemingsmotief gegeld het, nog steeds (synchronies) vir taalgebruikers as kognitief relevant beskou word nie (sien Geeraerts & Gondelaers 1994; Swanepoel 1993).

4.3 Kategoriekenmerke, kategoriestructuur en kategoriseringsprosesse

Ten opsigte van die lyste konseptuele kenmerke wat in tabel 1 tot tabel 6 verskaf word, is daar 'n hele aantal vrae oor kategoriekenmerke, kategoriestructuur en kategoriseringsprosesse wat onbeantwoord gelaat is, soos:

- Watter van hierdie kenmerke is ook psigologies relevant, dit is, maak inderdaad deel uit van ons mentale representasies van natuurlike kategorieë?
- Watter intrakonseptuele struktuur vertoon kategorieë/ konsepte in terme van hierdie kenmerke?
- Is alle natuurlike kategorieë inderdaad as prototipekategorieë gestruktureer? Indien nie, watter struktureringsbeginsels is inderdaad hier ter sprake en onder watter omstandighede?
- Indien natuurlike kategorieë as prototipekategorieë gestruktureer is, wat beskou taalgebruikers as die prototipe van elke kategorie?
- In terme van watter van hierdie kenmerke word die prototipe gedefinieer?
- Wat is die presiese strukturele relasie tussen die prototipe van elke kategorie en die ander lede wat tot die kategorie gereken word?
- Watter van hierdie kenmerke word in kategoriseringstake betrek?

Wat eersgenoemde vraag betref, wys Dahlgren (1988) ook daarop dat as modelle op psigologiese realiteit aanspraak wil maak, dan moet die kognitiewe relevansie van elkeen van die geponeerde konseptuele kenmerke vir die ontleding van natuurlike kategorieë eers onafhanklik getoets word. Opvallend is byvoorbeeld die feit dat met eksperimentele toetsing taalgebruikers keer op keer slegs 'n beperkte aantal kenmerke van natuurlike kategorieë uit die feitlik onbeperkte moontlike kenmerke as relevant lys.

'n Lys met kenmerke wat uit 'n ontleding van die etnobiologiese nomenklatuur van 'n taal gedistilleer kan word, is nog geen teoreties en eksperimenteel onderboude

model van die interne struktur van natuurlike kategorieë nie. Alhoewel daar op grond van studies soos Rosch & Mervis (1975) dikwels sonder meer aanvaar word dat natuurlike kategorieë as prototipekategorieë gestruktureer is, is dit natuurlik 'n ope vraag, en een wat eksperimenteel getoets moet word, of alle taalgebruikers ten opsigte van alle kategoriseringstake op basis van prototipekategorieë te werk gaan. Vandaar die vrae oor die interne struktur van ons natuurlike kategorieë.

Ten spyte van die populariteit van die teorie van prototipekategorisering toon 'n groot deel van resente navorsing dat indien kontekstuele veranderlikes in kategorisering betrek word, soos die doel van die kategorisering, en die aard van die objek van kategorisering, dan sal enige adekwate kategoriseringsteorie vir meerdere vorme van kategorisering voorsiening moet maak. Dit sou onder meer die volgende kon behels:

- die opheffing van die rigiede onderskeid tussen verskillende soorte kategorieë en kategoriseringstegnieke vir verskillende soorte entiteite, byvoorbeeld dié vir natuurlike soorte, artefakte en sosiale entiteite (sien Keil 1989 en Coley 1995 vir 'n bespreking van die teorie van domeinspesifieke kategorisering)
- dat voorsiening gemaak word vir sowel klassieke kategorisering as prototipe kategorisering in enige domein, asook vir kategorisering op grond van "skripte" - kategorie en/ of kategorisering op grond die rol van 'n entiteit in 'n omvattender model of skema wat 'n domein onderlê (sien Ross & Murphy 1999 en die bespreking hieronder in afdeling 4.4)
- dat voorsiening gemaak moet word vir sowel kategorisering van entiteite op grond van familieverbandenskap (dit is in terme van 'n aantal kenmerke) as op grond van slegs een kontekstueel relevante kenmerk
- dat voorsiening gemaak word vir kategorisering in terme van die kenmerke van 'n spesifieke lid van 'n klas in plaas van op grond van 'n stel gemeenskaplike kenmerke van die kategorie as geheel (sien Fiske [e.a.] 1987; Sloman 1998)
- (en insgelyks) afhange van die doel van die kategorisering, dat voorsiening gemaak sal moet word vir sowel kategorisering op grond van Gestalt-kategorieë as vir kategorisering in terme van een of meer individuele kenmerke wat so 'n Gestalt uitmaak
- daar ook voorsiening gemaak moet word vir die skep van doelbepaalde tydelike/ ad hoc-kategorieë (sien Barsalou 1983)
- 'n groter plooibaarheid aanvaar word vir watter kenmerke kontekstueel vir kategorisering gestel word (sien Barsalou 1994: 31). Alhoewel deskriptiewe inligting oor kategorieë 'n redelik stabiele karakter in langtermyngeheue het, word hierdie kenmerke gebruik om tydelike representasies in korttermyngeheue te skep. Dit is hierdie representasies wat groot grade van plooibaarheid en konteks sensitiwiteit vertoon (sien Barsalou 1994, vn. 3: 31)

Nie een van hierdie uitgangspunte is egter nog uitgebreid eksperimenteel getoets vir hulle geldigheid ten opsigte van die kategorisering van die natuurlike soorte nie, maar dit moet die navorser sensitiseer vir die feit dat as kontekstuele veranderlikes

in kategorisering betrek word, die kans goed is dat veel meer kategoriseringsmoontlikhede ter sake kan wees as wat deur 'n eenvoudige digotomiese opstelling van kategorisering op grond van klassieke versus prototipiekategorieë gesuggereer sou word.

D'Andrade (1995: 93) wys daarop dat daar ook onderskei moet word tussen die kenmerke in terme waarvan mentale representasies van kategorieë in langtermyngeheue gestoor word en die kenmerke wat in korttermyngeheue in kategoriseringstake betrek word. Gegee die beperktheid van die korttermyngeheue spreek dit vanself dat nie alle kenmerke in terme waarvan ons mentale representasies van natuurlike kategorieë gestruktureer is, ook in kategoriseringstake betrek word nie, veral ook nie omdat elke kenmerk self weer konseptueel kompleks is/kan wees (byvoorbeeld: GROOTTE is 'n kenmerk met waardes vir dimensie, gewig, digtheid, ensovoorts).

In die literatuur word twee hipoteses geponeer oor hoe taalgebruikers hierdie beperkinge van die korttermyngeheue oorkom:

- inperking van die relevante aantal kenmerke tot dié wat hoë diagnostiese waarde ("cue validity") vir die kategorie het en
- konfigurasionele herkodering, dit is, dat sekere kenmerke saamgeklap word tot 'n Gestalt (byvoorbeeld dat die kenmerke van die kategorie HOND herkodeer en saamgeklap word tot 'n enkele Gestalt van "hondskap") (sien D'Andrade 1995: 93).

Ook die implikasies van hierdie bevindinge moet nog eksperimenteel vir Afrikaans en Nederlands ondersoek word.

4.4 Kultuurmodelle en natuurlike kategorieë

Ten opsigte van die taksonomies gestruktureerde semantiese veld van natuurlike kategorieë wat in afdeling 3 uiteengesit word (sien figuur 2) geld daar ook 'n aantal probleme wat verdere aandag in navorsing verg.

D'Andrade (1995: 102-104) het reeds daarop gewys dat een van die kernprobleme met die taksonomies-gestruktureerde model is dat dit slegs gebaseer is op die morfologiese kenmerke van organismes, dit wil sê dat alle ander potensiele kategoriseringkenmerke uitgesluit word. Hierdie benadering hang saam met die hipotese dat 'n groot of sentrale deel van ons kennis van natuurlike kategorieë juis op die morfologiese kenmerke van organismes gebou is. Verskeie navorsers (sien Barsalou 1994; Murphy & Medin 1985) aanvaar dat ten minste 'n redelik vaste versameling (ekologiese) korrelerende kenmerke van 'n natuurlike soort tot die kern van ons natuurlike kategorie behoort, dit is, daardie kenmerke van lede van 'n kategorie wat konsekwent saam voorkom oor die talle kontekste heen waarin ons eksemplare van natuurlike kategorieë teenkom. Byvoorbeeld: mossies het vlerke, vlieg, hou in bome, is bruin, en het kort bekkies en bene. Medin, Lynch & Coley (1997: 50) som dit so op: "nature comes in chunks and [...] some ways of organizing it are more likely to hold than others."

Soos reeds aangetoon in die kenmerktaksonomieë hierbo (sien tabel 1 tot 5), is dit egter ook duidelik dat vir taalgebruikers meer op die spel is in kategorisering en naamgewing as net die morfologiese kenmerke van organismes. Eksperimentele

ondersoek het naamlik getoon dat taalgebruikers in sulke taksonomieë ook kategoriseer op grond van verskeie ander kenmerke as die morfologiese, byvoorbeeld voedsel (insektevreters vs. saadvreters), funksionele eienskappe (blom, kruie, onkruid), wyse van voortbeweging en habitat (landdiere, seidiere), relasie tot ander diere (wilde versus gedomestikeerde diere) en somtyds ook kenmerke wat mense aan sulke entiteite toeskryf op grond van hulle teorieë oor natuurlike soorte. Wat dus eksperimenteel vir Afrikaans en Nederlands getoets moet word, is watter van hierdie kenmerke en hoeveel in taalgebruikers se strukturering van natuurlike kategorieë in omvattender strukture betrek word (sien ook Dahlgren 1988).

Ten opsigte van 'n taksonomies gestruktureerde kennisveld voorspel die prototipeorie strukturele ongelykheid en die vaagheid van kategoriegrense. Wat ook nadere ondersoek verg, is die vraag of kategorieë op dieselfde horisontale vlak geplaas word in die model inderdaad ook kognitief dieselfde strukturele gewig het. Ter illustrasie: op die vlak van UNIEKE BEGINNER word MENS, DIER en PLANT horisontaal op een vlak geplaas. Navorsing toon egter dat die strukturele relasie tussen hierdie kategorieë sterk bepaal word deur die ontologiese aannames in 'n bepaalde kultuurmodel. Aanhangers van die animisme en totemistiese kulture (sien Shore 1996: 171) sou byvoorbeeld akkoord kon gaan met hierdie strukturele gelykskaking van natuurlike kategorieë, maar dit sou nie strook met die ontologiese aannames van die Christelike kultuurmodel nie, waarin 'n duidelike rangordening aanvaar word vir sekere kategorieë wat in figuur 2 op dieselfde rangordening geplaas word.

In Lakoff & Turner (1994: 166 en verder) word hierdie Christelike kultuurmodel in twee submodelle verdeel, naamlik die model van die Leër van Bestaan ("The Great Chain of Being") en die model van Die Wesensaard van Dinge ("The Nature of Things"). Die Ketting van Bestaan het 'n uitgebreide variant wat bestaan uit 'n aantal aannames/ geloofsoortuigings waarin die mens se verhouding tot die samelewing, God en die heelal uitgedruk word. Die basiese komponent van hierdie uitgebreide model is 'n stel aannames oor die verhouding van die mens tot ander, laer lewensvorme. Hierdie model verskil wesentlik van die taksonomie wat hierbo geponeer is ten opsigte van die ordening van lewensvorme: waar die taksonomie 'n versameling struktureel gelykwaardige lewensvorme onderskei, projekteer die kultuurmodel 'n basiese hiërargiese ordening van lewensvorme.

Wat laasgenoemde betref is die vernaamste aannames in die kultuurmodel die volgende:

- Daar is 'n streng hiërargiese ordening tussen die lewensvorme: die mens staan hoër as die diere, die diere hoër as plante en plante hoër as die lewelose dinge. Binne elke rang is daar ook so 'n ordening, byvoorbeeld honde is hoër as insekte en bome as alge. Intern aan elke kategorie is daar ook 'n ordeningsrelasie: onder die voëls is die arend koning en onder die diere die leeu.
- Onderliggend aan hierdie rangordening is daar 'n aantal wedersyds insluitende, maar ook onderskeidende kenmerke wat die organismes op elke rang identifiseer: lewelose dinge is niks meer as (amorfe) substansie nie; artefakte het substansie maar ook 'n deel-geheel-funksionele struktuur; plante het hiernaas ook nog 'n leeftyd. Diere besit al hierdie eienskappe, maar het daarbenewens sekere gedragskenmerke, terwyl hoërorde diere ook nog interne belewenisse (begeertes, emosies en beperkte kognitiewe vermoëns,

byvoorbeeld 'n geheue) het. Die mens het al hierdie kenmerke, maar daarnaas ook nog die vermoë tot abstrakte denke, 'n estetika, moraliteit, 'n hoogsontwikkelde gewete en kommunikasie as onderskeidende kenmerke.

- Presies waar enige entiteit op hierdie skaal val, word bepaal deur die onderskeidende kenmerke van elke rang. Ons kan dus sowel praat van die dierlike instinkte van die mens (dit wat hy met die voorafgaande rang deel), maar dit maak nog nie van hom 'n dier nie omdat daar ook 'n stel kenmerke is wat hom van die dier onderskei.

Die model van Die Wesensaard van Dinge is ook 'n verduidelikende teorie. Die sentrale aanname is dat alle dinge 'n stel essensiële kenmerke het wat die essensie daarvan definieer, en wat van die toevallige kenmerke daarvan onderskei moet word. Hierdie essensie bepaal en verklaar die tipiese gedrag van dinge; byvoorbeeld diere het instinkte wat hulle instinktiewe drag bepaal, net soos wat die mens bepaalde karaktereenskappe het wat sy gedrag bepaal. Hierdie is 'n kousale teorie wat dus 'n verband tussen essensiële kenmerke en gedrag lê.

Skematies weergegee (Lakoff & Turner 1994: 170-171):

- Mense: hoërordekenmerke (denke, karakter) lei tot hoërorde gedrag
- Diere: hoërordekenmerke (instinkte) lei tot instinktiewe gedrag
- Plante: hoërordekenmerke (biologiese kenmerke) lei tot biologiese gedrag
- Komplekse voorwerpe: hoërordekenmerke (strukturele kenmerke) lei tot funksionele gedrag
- Natuurlike fisiese dinge (natuurlike fisiese kenmerke) lei tot natuurlike fisiese gedrag

Saam definieer hierdie twee modelle 'n "common sense" teorie van hoe dinge in die wêreld in mekaar steek, van watter ontologiese kategorieë ons onderskei en wat hulle onderlinge relasie tot mekaar is. Verder is dit die model waarteen ons ons begrip van "(on)natuurlike kategorieë" definieer en beoordeel; byvoorbeeld: kategorieë wat uit mense en diere saamgestel is, sou as onnatuurlik in terme van die basiese ontologiese skema geld.

Wat die voorgaande duidelik behoort te illustreer, is dat daar in verdere navorsing oor ons mentale representasies van natuurlike kategorieë ook aandag gegee sal moet word aan die relasie tussen enige taksonomies gestruktureerde model van taalgebruikers se natuurlike kategorieë en die omvattender kultuurmodel, soos gedefinieer deur Goodenough in afdeling 2, waarin dit ingebed is (sien Swanepoel (in voorbereiding)). Murphy & Medin (1985) poneer byvoorbeeld dat so 'n omvattender model

- bepaal watter uit al die moontlike konsepkenmerke (ook dié van 'n prototipiese lid van 'n kategorie) as basis vir die bepaling van klaslidmaatskap dien (sien ook Tversky 1977; Goldstone 1994)
- koherensierelasies tussen die kenmerke van 'n kategorie skep

- die basis vir kategorisering verbreed: naas kenmerkpassing kan ons ook kategoriseer op grond van die funksies van en relasies tussen die kategorieë en die afleidings oor natuurlike soorte waartoe hierdie teorieë ons kan lei
- meer struktuur op die werklikheid sou kon projekteer as wat daar "objektief" in feite voorkom.

Kortom: strukturering van ons etnobiologiese kennis in terme van taksonomies-geordende kategorieë word ook bepaal en beperk deur ons omvattender kultuurmodelle. Die kernvraag is dan ook presies wat die inhoud en struktuur is van die kultuurmodelle van Afrikaanse en Nederlandse taalgebruikers en hoe dit ons mentale representasies van natuurlike kategorieë bepaal en beperk.

5. Ten slotte

Soos vermeld in afdeling 1, is die doel van hierdie artikel om te bepaal watter lig 'n aantal studies oor die Afrikaanse en Nederlandse etnobiologiese nomenklatuur sou kon werp op

- die inhoud en struktuur van Afrikaanse en Nederlandse taalgebruikers se mentale representasies van hulle natuurlike omgewing
- die voedingsbronne van hierdie mentale representasies (sensories-motoriese interaksie met die natuur en/ of ons kultuurmodelle)
- die wyse waarop hierdie mentale representasies in kognitiewe take soos interpretasie en herkenning, kategorisering en benoeming, en in die maak van afleidings en probleemoplossing ingespan word.

In afdeling 3 is uitgebreid aangetoon watter antwoorde studies oor die Afrikaanse en Nederlandse etnobiologiese nomenklatuur op hierdie vrae verskaf. Die kritiese opmerkings in afdeling 4 toon egter dat sulke antwoorde die status het van hipoteses wat nog om eksperimentele toetsing vra, ongeag die feit dat daar in hierdie studies van die aanname uitgegaan word dat daar 'n min of meer direkte korrelasie bestaan tussen die linguïstiese sistematiek in die etnobiologiese nomenklatuur en ons mentale representasies van natuurlike kategorieë. Tweedens word daar in afdeling 4 aangetoon dat uitgebreide (multidissiplinêre) navorsing nog nodig is om enige sinvolle antwoorde op hierdie aspekte van ons mentale representasies van natuurlike kategorieë te kan probeer gee.

Gegee die psigologies-georiënteerde aard van die kritiek in afdeling 4, sou taalkundiges kon opper dat taalkundige modelle nie pretendeer op psigologiese realiteit nie en dat die kritiek daarom nie stand hou nie. Soos in die geval van die debat oor wat die "kognitiewe" in die kognitiewe taalkunde sou impliseer, sou mens ook van taalkundige analyses soos bostaande kon vra wat die status van hierdie taalkundige analyses dan eintlik is. Die vraag is hier relevant as gevolg van

- die sentrale aanname waarop taalkundige analyses soos hierdie steun en
- die feit dat ten minste Brok (1991) en Swanenberg (2000) ook die prototipeorie as sentrale aanname ten opsigte van die struktuur van

natuurlike kategorie aanvaar.

Berlin, Breedlove, Raven en Wierzbicka se aanname oor die korrelasie tussen taalstruktuur en kognitiewe struktuur hou eenvoudig nie steek nie as dit nie inderdaad ook ondersteun word deur onafhanklike empiriese navorsing oor die struktuur van kognitiewe kategorieë en as hierdie struktuur dan nie sistematies vergelyk word met dié wat deur ontleding van die etnobiologiese woordeskat blootgelê word nie. Eers dan sou mens dit kon waag om uitsprake oor die aard van hierdie korrelasie en die sterkte daarvan (sowel van taalkundige struktuur na kognitiewe struktuur as van kognitiewe struktuur na taalkundige struktuur) te maak.

In die kritiek in afdeling 4 is daar verder aangetoon dat hierdie korrelasie in ieder geval nie probleemloos is nie, sowel ten opsigte van die soort konseptuele kenmerke wat taalkundige analyses oplewer en die geponeerde hoër- en laerordekategorieë en die taksonomieë van natuurlike kategorieë.

Die tweede hoofpunt van kritiek wat in afdeling 4 verskaf word, het te make met die wyse waarop die sentrale aannames van die prototipekategorieëteorie in sulke navorsing betrek word. Die prototipe-kategorieëteorie is 'n teorie oor die struktuur van kognitiewe kategorieë, en die aanvaarding daarvan as uitgangspunt in 'n taalkundige ontleding bring mee dat so 'n ontleding poog om die struktuur van natuurlike kategorieë as kognitiewe kategorieë bloot te lê.

In die kritiek in afdeling 4 is daar egter ook aangetoon dat die eenvoudige aanvaarding van die prototipekategorieëteorie in taalkundige ontledings ook nie probleemloos is nie. Die geldigheid en bereik daarvan vir die natuurkategorieë van Nederlandse en Afrikaanse taalgebruikers moet ook onafhanklik eksperimenteel getoets word. Verder is daar aangetoon dat as kontekstuele veranderlikes in kategorisering en naamgewing betrek word, die standhoudendheid van prototipekategorisering self ondersoek moet word. Die benoeming van natuurlike kategorieë is 'n kontekstueel gebonde verskynsel, en die rol wat kontekstuele veranderlikes in die kategorisering en benoeming van natuurlike kategorieë speel, moet ook in so 'n ondersoek betrek word.

Aanvaar mens dat die betekenis van enige leksikale item 'n kognitiewe konstruksie of mentale representasie is, dan is dit onvermydelik dat daar in verdere navorsing oor die etnobiologiese nomenklatuur gesteun sal moet word op die kognitiewe teorieë, modelle en eksperimentele metodes en tegnieke van die kognitiewe sielkunde.

Universiteit van Suid-Afrika

Bibliografie

Atran, S. 1985. The nature of folk-botanical life forms. *American Anthropologist* 87: 298-313.

Atran, S. 1987. Ordinary constraints on the semantics of living kinds: A commonsense alternative to recent treatments of natural-object terms. *Mind and Language* 2: 127-63.

Barsalou, L.W. 1983. Ad hoc categories. *Memory & Cognition* 11(3): 211-227.

- Barsalou, L.W. 1994. Frames, concepts, and conceptual fields. In: Lehrer, A.; Kittay, E.F. (reds.). *Frames, fields, and contrasts. New essays in semantic and lexical organization*. Hillsdale. 21-74.
- Berlin, B. 1976. The concept of rank in ethnobiological classification; some evidence from Aguaruana folk botany. *American Ethnologist* 1976: 381-389.
- Berlin, B. 1992. *Ethnobiological classification. Principles of categorization of plants and animals in traditional societies*. Princeton.
- Berlin, B., Boster, J.S.; O'Neill, J.P. 1981. The perceptual bases of ethnobiological classification: Evidence from Aguaran Jívaro ornithology. *Journal of Ethnobiology* 1(1): 95-108.
- Berlin, B., Breedlove, D.E.; Raven, P.H. 1973. General principles of classification and nomenclature in folk biology. *American Anthropologist* 75: 214-242.
- Boshoff, S.P.E. 1921. *Volk en taal van Suid-Afrika*. Pretoria.
- Brok, Haar. 1991. *Enkele bloemnamen in de nederlandse dialecten*. Amsterdam.
- Brown, C.H. 1977. Folk botanical life-forms: Their universality and growth. *American Anthropologist* 79: 317-342.
- Brown, C.H. 1979. Folk zoological life-forms: Their universality and growth. *American Anthropologist* 81: 791-817.
- Callebaut, B. 1990. Transfer and prototypicality in animal and plant names. *Belgian Journal of Linguistics* 5: 75-86.
- Cienki, A. 1999. Metaphors and cultural models as profiles and bases. In: Gibbs, R.W.; Steen, G.J. (reds.). *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Amsterdam. 189-203.
- Clausner, T.C.; Croft, W. 1999. Domains and image schemas. *Cognitive Linguistics* 10(1): 1-31.
- Coley, J.D. 1995. Emerging differentiation of folkbiology and folkpsychology: attribution of biological and psychological properties to living things. *Child Development* 66: 1856-1874.
- Croft, W. 1998. Linguistic evidence and mental representations. *Cognitive Linguistics* 9(2): 151-173.
- Dahlgren, K. 1988. *Naive semantics for natural language understanding*. Boston.
- D'Andrade, R. 1995. *The development of cognitive anthropology*. Cambridge.
- De Caluwe, J. 1991. *Nederlandse nominale composita in funksionalistich perspectief*. s'-Gravenhage.
- Dougherty, J.W.D. 1978. Salience and relativity in classification. *American Ethnologist*, 5: 66-80.

Fiske, S.T. [e.a.]. 1987. Category-based and attribute-based reactions to others: some informational conditions of stereotyping and individuating processes. *Journal of Experimental Social Psychology* 23: 399-427.

Geeraerts, D. [e.a.]. 1994. *The structure of lexical variation. Meaning, naming and context.* Berlin/ New York.

Geeraerts, D. 1996. *Diachronic prototype semantics. A contribution to historical lexicology.* Oxford.

Geeraerts, D.; Grondelaers, S. 1995. Looking back at anger: Cultural traditions and metaphorical patterns. In: Taylor, J.; MacLaury, R.E. (reds.). *Language and the cognitive construal of the world.* Berlin. 153-179.

Gibbs, R.W.; Matlock, T. 1999. Psycholinguistics and mental representations. *Cognitive Linguistics* 10(3): 263-269.

Goldstone, R.L. 1994. The role of similarity in categorization: providing a groundwork. *Cognition* 52: 125-157.

Glotfelty, C.; Fromm, H. (reds.). 1996. *The ecocriticism reader; Landmarks in literary ecology.* Athens/ London.

Holland, D.; Quinn, N. (reds.). 1987. *Cultural models in language & thought.* Cambridge.

Hunn, E. 1976. Toward a perceptual model of folk biological classification. *American Ethnologist* 3: 508-524.

Hunn, E. 1982. The utilitarian factor in folk biological classification. Toward a perceptual model of folk biological classification. *American Anthropologist* 84: 830-847.

Keesing, R.M. 1974. Theories of culture. *Annual Review of Anthropology* 3: 73-97.

Keesing, R.M. 1979. Linguistic knowledge and cultural knowledge: Some doubts and speculations. *American Anthropologist* 81: 14-36.

Keil, F.C. 1989. *Concepts, kinds, and cognitive development.* Cambridge, Massachusetts.

Lakoff, G. 1987. *Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind.* Chicago.

Lakoff, G.; Turner, M. 1989. *More than cool reason. A field guide to poetic metaphor.* Chicago.

López, A. [e.a.]. 1997. The tree of life: universal and cultural features of folkbiological taxonomies and inductions. *Cognitive Psychology* 32: 251-295.

Louw, S. A. 1975. *Afrikaanse taalAtlas.* Pretoria. (Nuwe Reeks, 1).

- Louw, S. A. 1976. Afrikaanse taalAtlas. Pretoria. (Nuwe Reeks, 2).
- Louw, S. A. 1977. Afrikaanse taalAtlas. Pretoria. (Tweede Reeks, 15 en 16).
- Louw, S. A. 1978. Afrikaanse taalAtlas. Pretoria. (Tweede Reeks, 17 en 18).
- Louw, S. A. 1979. Afrikaanse taalAtlas. Pretoria. (Nuwe Reeks, 5).
- Lyons, J. 1977. Semantics. Volume 1 & 11. Cambridge.
- Malt, B.C. 1994. Water is not H₂O. *Cognitive Psychology* 27: 41-70.
- Malt, B.C. 1995. Category coherence in cross-cultural perspective. *Cognitive Psychology* 29: 85-148.
- Medin, D., Lynch, E.B.; Coley, J.D. 1997. Categorization and reasoning among tree experts: Do all roads lead to Rome. *Cognitive Psychology* 32: 49-96.
- Medin, D.L.; Wattenmaker, J.D. 1987. Family resemblance, conceptual cohesiveness, and category construction. *Cognitive Psychology* 19: 242-279.
- Moerdijk, A. 1987. Lexicale semantiek en compositavorming. *Forum der Letteren* 28(3): 194-213.
- Murphy, G.L.; Medin, D.L. 1985. The role of theories in conceptual coherence. *Psychological Review* 92(3): 289-315.
- Neisser, U. (red.). 1987. Concepts and conceptual development: ecological and intellectual factors in categorization. Cambridge.
- Posey, D.A. 1981. Wasps, warriors and fearless men: ethnoentomology of the Kayapó Indians of central Brazil. *Journal of Ethnobiology* 1(1): 165-174.
- Raven, P. H., Berlin, B.; Breedlove, D.E. 1971. The origins of taxonomy. *Science* 174: 1210-1213.
- Riley, T.J. 1980. Environmental constraints on folk-zoological life forms. *American Anthropologist* 82: 849-850.
- Rosch, E.H.; Mervis, C.B. 1975. Family resemblances: studies in the internal structure of categories. *Cognitive Psychology* 7: 573-605.
- Ross, B.H.; Murphy, G.L. 1999. Food for thought: cross-classification and category organization in a complex real-world domain. *Cognitive Psychology* 38: 495-553.
- Sandra, D. 1998. What linguists can and can't tell you about the human mind: A reply to Croft. *Cognitive Linguistics* 9(4): 361-378.
- Scholtz, J. du P. 1941. Uit die geskiedenis van die naamgewing aan plante en diere in Afrikaans. Kaapstad.
- Shore, B. 1996. Culture in mind. Cognition, culture, and the problem of meaning. New York/ Oxford.

- Sinclair, J.C. 1994. Veldgids tot die voëls van Suid-Afrika. Kaapstad.
- Sloman, S.A. 1998. Categorical inference is not a tree: the myth of inheritance hierarchies. *Cognitive Psychology* 35: 1-33.
- Swanenberg, J. 2000. Lexicale variatie cognitief-semantisch benaderd. Over benoemen van vogels in Zuid-Nederlandse dialecten. Nijmegen.
- Swanepoel, P.H. 1993. Fokus op die prismatiese semantiek van vaste verbindings. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 33(2): 96-111.
- Swanepoel, P. H. 1994. Oor die unieke en die universele in Afrikaanse naamgewing aan plante en diere. In: Olivier, G.; Coetzee, A. (reds.). *Nuwe perspektiewe op die geskiedenis van Afrikaans*. Halweghuis. 33-48.
- Swanepoel, P.H. 1996. Kategorisering en leksikale variasie in die veld van etnobiologiese naamgewing. *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Taalkunde Supplement* 30: 3-35.
- Swanepoel, P.H. (in voorbereiding). *Natuur versus kultuur en ons mentale representasies van natuurlike kategorieë; 'n blik vanuit die Middeleeue*. Pretoria.
- Tuggy, D. 1999. Linguistic evidence for polysemy in the mind: a response to William Croft and Dominiek Sandra. *Cognitive Linguistics* 10.4: 343-368.
- Tversky, A. 1977. Features of similarity. *Psychological Review* 84(4): 327-351.
- Wisniewski, E.J.; Medin, D.L. 1994. On the interaction of theory and data in concept learning. *Cognitive Science* 18: 221-281.

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 8ste Jaargang, Nommer 2. Desember 2001

Redaksioneel | Wilfred Jonckheere | Josien Lalleman | A. Maes & C. Jansen |
M.M Drees | Piet Swanepoel | Pieta van Beek

Een "voorbeeldige lijdere": leven en werk van Ella Neethling (1862-1926)

- Pieta van Beek -

Voor Elna Mouton, eerste vrouwelijke
hoogleraar theologie in Stellenbosch

Abstract

This article sketches the life and work of Ella Neethling (1862-1926), a forgotten female author from Stellenbosch. Neethling's work consists mainly of religious-didactical writings in Dutch and Afrikaans. Amongst other things, she was editor of the monthly periodical De Wekker, author of popular religious books and editor of the work of an older female South African author, Dorothea Gosen. In a conclusion, Gosen and Neethling are compared with each other, in order to draw a sharper profile of Neethling as a female South African writer.

Het onderzoek naar het werk van oudere Zuid-Afrikaanse vrouwelijke schrijvers verkeert nog in een beginfase, als men de situatie in Zuid-Afrika vergelijkt met die in het buitenland. Voor vrouwelijke schrijvers die zich hier tussen 1652 en 1925 van het Nederlands bedienden, is dat nog sterker het geval. Uit het weinige onderzoek dat is verricht, wordt in elk geval duidelijk dat we met een uitgebreide verzameling geschriften te maken hebben (vgl. Van Beek 1999; 2000a en b). Ook is gebleken dat dit onderzoek alleen kan worden verricht als er geen strenge esthetische eisen worden gesteld. Esthetische eisen zijn op zichzelf voor betwisting vatbaar – ze zijn sociaal en historisch bepaalde constructies – maar zouden ook verhinderen dat teksten bestudeerd worden die wel degelijke cultuurhistorisch van belang zijn als vroege getuigenissen van vrouwelijke identiteit of vrouwelijke deelname aan het openbare discours.

Tegen de hierboven geschetste achtergrond is Ella Neethling (1862-1926) een belangrijke Zuid-Afrikaanse schrijfster en zelfs een van de weinige die de eer te beurt viel om een lemma te krijgen in het *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek* (Van der Merwe 1982). Tijdens haar leven genoot ze een bescheiden faam als schrijfster over zending en als redactionele medewerker van het maandblad *De Wekker*. Niettemin raakte ze spoedig na haar dood in vergetelheid, ondanks dat lemma in het SABW en een korte biografie van haar zus (Pienaar 1927). Ik zal hieronder proberen een indruk te geven van haar leven en werk. De levensbeschrijving laat vooral zien onder welke beperkingen – in het geval van Ella Neethling ook van fysieke aard – een vrouwelijke schrijfster rond 1900 moest werken in Zuid-Afrika.

1. Levensloop

Engela Johanna Neethling werd op 7 oktober 1862 in Stellenbosch geboren en stierf er in de eerste maand van 1926. Zij was het zesde kind in een rij van twaalf van ds. Johannes Henoeh Neethling en Maria Murray. Veel van haar broers en heel wat ooms waren predikant; veel zussen en tantes trouwden met predikanten. Ook al mochten deze vrouwen en hun dochters zelf geen theologie studeren of predikant worden, toch profiteerden ze van de leercultuur. Dat gold ook voor Ella Neethling.

Ze bracht een groot gedeelte van haar leven thuis in de pastorie van haar vader door. Van kindsaf tobde ze met allerlei hart, hoofd en "aangezichtskwalen". Ze was intelligent en had een groot doorzettingsvermogen. Voordat ze naar school ging, kon ze al lezen. Ze was later één van de eerste leerlingen van de in 1875 gestichte middelbare meisjesschool Bloemhof in Stellenbosch. Ze kreeg er goed onderwijs in Nederlands, Engels, Frans en Duits, "nuttige en fraaie handwerken", muziek, godsdienst en geschiedenis. (1) Haar muzikleraar was F. Jannasch die later aan de universiteit verbonden was. Ze slaagde met lof bij de Bloemhofschool waar ze vervolgens ook de opleiding voor onderwijzeres volgde.

Na voltooiing van haar opleiding gaf ze een jaar les in Stellenbosch. Daarna werden zij en haar zus Nettie gevraagd om in Utrecht (in het noorden van Natal) bij hun oom en tante, de predikant H. J. Neethling en zijn vrouw Eliza Neethling, een dorpschool te stichten. Ze heeft het er een jaar als onderwijzeres volgehouden en moest wegens ziekte terugkeren naar Stellenbosch. Daarna gaf ze een half jaar les in Swellendam. Maar ook dat werk moest ze opgeven. In 1887 ging ze samen met Dr. Eugène Casalis van de Franse Zending en zijn vrouw mee op reis naar Basutoland (nu Lesotho). (2) Ze bleef ziekelijk, want haar vader schreef in september 1887 (Pienaar 1927: 31):

Ek is so bly om van Dr. Casalis te verneem dat jy nou meer opgeruimd is en dat jou aptyt en ook die hoes enigsins beter is. Ek hoop op my sendingreis ook Moira te besoek en as jy jou vader weer sien, sal die swaar pyne in die rug ook seker beter word.

Tenslotte moest ze zelfs zes jaar het ziekbed houden. Haar toestand verergerde bij ernstige tegenslag in de familie, zoals sterfgevallen:

10 Oktober 1902. [...] "Ella weer siek en in die bed." En toe ons arme swaksinnige Charlie in Febr. 1903, na die Vaderhuis gegaan het, was die skok van sy dood te veel vir Ella haar swak gestel. Dus vind ons haar op haar siekbed, waar sy 'n lang en pynlike lyding deurgemaak het. Toe ons vader in 1904 op sy sterfbed lê, het één van die broers vir Ella in sy sterk arms die trap afgedra na de kamer waar sy die geliefde vader kon gaan groet. Sy gee hom 'n soen en sê: "Dag, lieve vader, ek kom gougou." Maar sy moes nog 22 jaar voortlewe voordat ook sy haar pelgrimstaf kon neer lê om met die liefdevolle vader verenig te wees (Pienaar 1927: 33).

De rest van haar leven woonde de ongetrouwde Ella Neethling bij haar familie in Stellenbosch. Ze was er druk bezig met het redigeren van en het

schrijven voor het maandblad *De Wakker*, met het schrijven van boeken, borduren en bloemschikken, het organiseren van zendingsdagen, kerkbazaars en kinderkransen. Meestal vanaf haar bed. Zelfs toen ze op het laatst van haar leven tegelijk "keeltering" en "neuritis" kreeg, was ze nog vol van toekomstplannen. Ze wilde nog een nieuw boek schrijven en haar moeders populaire boek *Aangename zondagen* vertalen in het Afrikaans. "Dit alles met 'n liggaampie wat omtrent net 65 pond geweeg het, 'n liggaam wat feitelik net 'n geraamte was!" (Pienaar 1927) Ze overleed in 1926, nadat zij de vertaling van haar moeders boek voltooid had.

2. Geschriften

In het volgende geef ik in meer of min chronologische volgorde een overzicht van haar geschriften (onder meer zendingsboeken, een boek met biografieën van zendelingen, een hoofdstuk in een academisch gedenkboek, een editie, liederen, bijdragen aan tijdschriften).

Haar eerste product was een editie van Dorothea GosenBotha's gedichten en levensverhaal onder de titel *Een nalatenschap*. In 1904 verscheen het in Stellenbosch bij een niet nader genoemde uitgeverij. Ella Neethling schreef het voorwoord onder de initialen E.N. Ze vertelt daarin dat haar vader Johannes Henoeh Neethling bezoek had gekregen van een dame uit de OostKaap die hem een oud boek van haar overgrootmoeder (geboren in 1775) had laten zien. "In dat ouderwetsch, bruin leeren schrijfboek" vond hij een aantal oorspronkelijke gedichten, en ook een korte "schets van de geestelijke geschiedenis der schrijfster, heel net en duidelik in een fijne hand geschreven". Zowel vader als dochter vonden dat de tekst door herhalingen werd ontsierd en dat stijl en spelling verouderd waren. Ella Neethling redigeerde het levensverhaal en twintig gedichten voor publicatie (Neethling en Gosen 1904). Hieronder volgt een voorbeeld van de soms ingrijpende veranderingen in spelling, interpunctie en stijl die ze aanbracht (Coetzee 1938: 140141):

Negen maanden oud zijnde hebbe ik mijn vader door de dood verloren laat mijn moeder arm naa, mit negen kinderen waarvan ik de jonste waar, ik wort arm ongeleerd opgevoet hoe wel ik grote begeerte tot het leeren hat dwong mijn moeder gedurende dat sij mijn wilde leeren of laat leeren, nu veertien nabij vijftien jaar oud sijn huur mijn moeder een oude schoolmeester die selfs niet veel geleert hadde, hij onderwees mijn drie maanden vertrok hij ik kende swak leesen hij bepaalde mijn te leesen bij de eerste boek mosis te beginnen en so de geheele bijbel door te leesen, maar de voorsienigheid godts gelijde mijn in de evangeliste te leesen opdat ik die heere Jesus eerst bij de letter zoude kennen van wien ik nog nooit gehoort hadde mogelijk hebbe ik sijn naam wel horen noemen maar niet gevoelen wie hij was.

Neethling maakte er dit van (Neethling en Gosen 1904: 11).

Van mijn vader heb ik geen geheugenis. Ik was slechts negen maanden oud toen ik hem door den dood verloren heb. Hij liet mijne moeder arm na, met

negen kinderen, waarvan ik de jongste was. Ik werd ongeleerd opgebracht, hoewel ik eene groote begeerte tot het leeren had. Ik dwong mijn moeder gedurig dat zij mij zou leeren. Nu veertien, bijna vijftien jaar oud zijnde, huurde mijn moeder een ouden schoolmeester, die zelf niet veel geleerd had. Hij onderwees mij drie maanden. Toen hij vertrok kon ik gebrekkig lezen. Hij beval mij in den Bijbel te lezen, beginnende bij het eerste boek van Mozes, en zoo den geheelen Bijbel door. Maar de voorzienigheid van God leidde mij om in de Evangeliën te lezen, opdat ik den Heere Jezus eerst bij de letter zou leeren kennen, van wien ik nog nooit gehoord had. Mogelijk had ik wel Zijnen naam hooren noemen, maar ik had niet geweten wie Hij was.

Haar vader keek het hele manuscript nog een keer door, en samen schreven zij in de inleiding als aanbeveling: "Zoo wordt dan deze late nalezing van pennevruchten uit het verre verleden den nakomelingen en landgenooten van de schrijfster heilbiddend aangeboden".

Het boek *Een Nalatenschap* werd in de pers als volgt aangekondigd (*De Wekker*, April 1905):

Hoe dikwijls wordt er niet, door een groote som gelds, of een kostbaar erfstuk, door een rijke nagelaten, veel oneenigheid en kwaad gevoel tusschen bloedverwanten of andere erfgenamen verwekt? Doch dit is niet altoos het geval. Er is een boekje, onlangs gedrukt, dat ons bekend maakt met een erfportie van een gansch anderen aard. Het bevat een aantal geestelijke gedichten en ook een korte leven schets, van een dame die ongeveer een honderd jaar geleden in onze Kolonie, in de Oostelijke Provincie, heeft geleefd en geschreven.

Dit boek genaamd "Een Nalatenschap" willen wij hiermede onzen lezers aanbevelen, in de verwachting dat het verspreiden er van velen in ons land tot stichting en ook tot zegen strekken zal. De boeken zijn verkrijgbaar – tegen Een Shilling en Zes Pence (1/6) stuk bij Darter Bros & Co, Stellenbosch. Ook bij den Heer J. Koelman, Secr. Chris. Lectuur Ver. Instituut, Wellington En bij Eerw. B. Pienaar, Z.A. Boek Vereeniging, Kaapstad.

In 1908 verscheen er nog een nieuwe en "beterkoop" uitgave van dit boek (*De Wekker*, juni 1908). Dankzij de editie die Ella Neethling in 1904 maakte, nam de Komrij het gedicht "Een gebed" van Dorothea Gosen op in zijn bloemlezing *De Afrikaanse poëzie in 1000 en enige gedichten* (Komrij 1999:46).

3. Zendingsboeken

Haar leven lang had Ella Neethling belangstelling voor de zending. Het zat in de familie. Haar vader was altijd een pleitbezorger van zending geweest evenals haar moeder die een biografie over de eerste zendeling van ZuidAfrika, Stephanus Hofmeyr, had gepubliceerd (Neethling 1907). Ella's broer Willie Neethling was ook zendeling geworden. Ze had steeds grote

belangstelling gehad voor zijn wederwaardigheden, tot aan zijn vroege dood (Neethling 1897; Neethling 1898a en b; Van Beek 2000b). Onder de bezoekers in Stellenbosch bevonden zich ook veel zendelingen. Met één van hen, de zendingsdokter Casalis, ging Ella in haar jeugd zelfs mee op reis. Ella is, vanaf de stichting in 1878 tot de ontbinding ervan 46 jaar later, ook een actief lid van het Bloemhofzendingsgenootschap geweest. Ze collecteerde geld, onder andere door het organiseren van poppen en bloementoonstellingen. Hoewel zij meestal het huis niet uit kon, deed zij het organisatie en schrijfwerk (Pienaar 1927: 22).

In 1910 verscheen haar eerste zendingsboek, *Uw Koninkrijk Kome: deel I ZendingOefeningen voor onze Kinderkransen*. (3) Het werd in Nederland, in Neerbosch bij Nijmegen, gepubliceerd. Het boek bevat onder meer verhalen en gedichten, de geschiedenis van de eerste zending Georg Schmidt in vraag en antwoord, toespraken en samenspraken, alles door Ella Neethling zelf geschreven of vertaald naar buitenlandse voorbeelden. Ze geeft ook een lijstje namen en motto's voor nieuwe kinderkransen, zoals *Kleine OlieKruikjes*, en geeft dan de raad de woorden op fluweel te borduren en bij een specifiek motto een toepasselijk *Hallelujalied* te zingen. In het boek staan ook teksten over misstanden waaronder kinderen in het buitenland te lijden hadden, in China bijvoorbeeld:

Kleine meisjes in China

Een korte Zendingoefening voor zes heel kleine Meisjes

1. Als ik een klein meisje in China was, zou mijn Vader mij niet liefhebben; en misschien zou hij mij nog laten doodmaken.
2. Als ik een klein meisje in China was, zou mijn Moeder mijne voeten *stijf* vast laten binden, totdat mijne schoentjes maar net *zoo* klein (*wijst drie duim*) waren.
3. Als ik een klein meisje in China was, zou ik zeker den heelen dag lang een baby op mijn rug moeten ronddragen.
4. Als ik een klein meisje in China was, zou ik, in plaats van mijn rokje, wijde, lange broekjes dragen, en een dikke, lange jas.
5. Als ik een klein meisje in China was, zou ik 's nachts, in den winter, op een bedje van baksteen slapen, met een vuurtje onder in, om mij warm te houden, in plaats van kombaarsen.
6. Als ik een klein meisje in China was, zouden mijne ouders mij leeren om kleine beeldjes te aanbidden.

Allen – tezamen:

Wij willen toch allen veel liever kleine Christenmeisjes zijn, hier in ons eigen land, waar onze vaders, zoowel als onze moeders, ons beminnen, en waar zij ons leeren om Jezus lief te hebben, en om God aan te bidden, in plaats van afgoden (Neethling 1910: 139140).

Er zijn ook verhalen over het leven van kinderen in andere landen, zoals in Mexico:

De kleine kinderen in Mexico worden altijd vriendelijk behandeld, al hebben zij ook geen mooie wiegjes, of zachte witte bedjes, zoals bij ons. Zij slapen meestal op een oude kombaars op den vloer. En hun gewone eten is een soort van korenkoek genaamd "tortillas". De Mexicaansche babies hebben lieve, mooie gezichtjes. Maar hun arm land is onder de wreede juk van de Roomsche kerk. En, als zij grooter worden, en met lichaam en ziel door de Roomsche priesters geregeerd zijn, dan zien zij er allen zeer hopeloos en suf uit. Die arme kinderen worden geleerd voor de altaren en beeldjes, die men overal op straat ziet, neer te knielen, en die te aanbidden. De priesters nemen al het geld van de menschen weg, zoo zijn zij allen bitter arm. Heel kleine kinderen moeten den ganschen dag lang, in de warme zon, zeer zwaar werken. Maar zelfs in dat Roomsche land is nu het licht aangebroken. Het was op een Kerstdag, eenige jaren geleden, dat de hoeksteen van de eerste Protestantsche ZendingKerk in die streken gelegd werd, door een kleinen jongen, vier jaar oud (Neethling 1910: 131).

Waarschijnlijk haalde Ella Neethling de conventionele typering van andere volkeren uit andere zendingsbladen, zoals het Amerikaanse blad *Sunday School Missionary Speaker* (Neethling 1924: vi).

Het boek van 182 bladzijden is goed gecomponeerd. Er staan zestig zendingsrecitaties en voordrachten in voor één, twee, drie of soms zelfs twintig kinderen van verschillende ouderdom. Ook staan er een paar zendingsliederen in die ze zelf geschreven had en verwijzingen naar de toen gebruikte bundel *Hallelujalieder* (Murray 1903). Het boek begint met heel eenvoudige stukjes voor jonge kinderen en eindigt met een samenspraak voor een aantal oudere jongens en meisjes. Volgens haar zus was dit "sonder twyfel verweg die beste van al haar 5 sendingboeke. Hoe knap is die stukkes saamgestel, hoe vindingryk die bewoording. Baie van hulle is heeltemal oorspronklik [...]" (Pienaar 1927: 46). Volgens Johan Reynecke had de "schrijfster door het optrekken van dit onontbeerlijke boek omtrent één duim dik, en fraai gebonden, in een langgevoelde behoefte voorzien, en wij kunnen haar nooit dankbaar genoeg zijn voor haar kostbare bijdrage tot ons ZuidAfrikaansche Zending" (*De Wekker*, juni 1910).

Het boek was een groot succes, en meteen stroomden de aanvragen binnen voor een volgend boek, dit keer specifiek voor Kerstfeest. Dat boek verscheen in 1913 onder de titel: *Uw Koninkrijk kome (Kerstzending oefeningen)*. Andere boeken volgden, in 1915 kwam *Uw koninkrijk kome, Deel II: 1: Zending Oefeningen voor jonge Kinderen* en een paar jaar later *Zending Oefeningen voor Oudere Kinderen* uit (Neethling 1913, 1915, 1917). Deze boeken verschillen nauwelijks van het eerste zendingsboek, behalve dat de verhalen en voorbeelden (steeds over de zending) nu gerangschikt zijn per feestgetij en leeftijdsgroep.

Aan het eind van haar leven schakelde ze, zoals veel andere ZuidAfrikaanse schrijvers, over naar Afrikaans. In 1924 verscheen *Ons Kinderkransboek* bij de Nasionale Pers in Kaapstad, als uitgave van de *SuidAfrikaanse Bybelvereeniging* (Neethling 1924). Een voorbeeld van een voordracht in

het Afrikaans (Neethling 1924: 1112): "*Met al my mag*"

Vir 'n ouer meisie en 'n heel klein kind

Kindjie:

Ag Moeder, 'n blommetjie, dit wil ek wees

Dit werk nie, en hoef nooit te reken of lees,

Maar 't staan in sy prag,

Te bloei en te lag,

By dag en by nag

'n Blommetjie, dit wil ek wees.

Moeder:

'n Blommetjie, liefling, doen ook trou sy plig,

En toon daarby altyd 'n vriendlik gesig!

Dit kan harte beur

Met heerlike geur,

En pragtige kleur;

Só doen elk blom ook sy plig

Kindjie:

Dan wens ek 'n klein voëltjie maar was.

Daar 's niks in die wêreld, 'n voëltjie tot las,

Geen mens sê vir hom:

"O, wees nie so dom!":

Of "moet nie," of "kom!"

Wou dat ek 'n klein voëltjie was!

Moeder:

'n Voëltjie? hy woel en hy werk deur 'n tyd;

Hy bou en hy voer uit, met ywer en vlyt

*Hy gee, sonder dwang,
 Die lieflikste sang,
 Sy lewetjie lang;
 Ja, 'n voeltjie, hy werk deur 'n tyd
 Kindjie:
 As alles op aarde dan werk met hul mag
 Selfs blomme en voeltjies dan wil ek ook trag
 My werk te verrig,
 Met 'n blye gesig,
 So lank as ek leef,
 En altyd te streef
 Om alles te doen met my mag.*

Behalve deze vijf zendingboeken voor kinderkransen, had ze in 1905 een boek met korte levensschetsen over buitenlandse zendelingen gepubliceerd: *Een Zestal zendelingen. Korte levensschetsen van Raymundus Lullus, John Elliot, Ann Hasseltine Judson, Johannes Goszner, Mevr. Johnston, Hans Egede* (Neethling 1925). Tevoren waren die teksten als aflevering in *De Wekker* verschenen. In *De Zendingkerk*, een maandblad van de Nederduitsch Gereformeerde Sendingkerk, werd dit boek aangeprezen (*De Zendingkerk*, April 1908). Tenslotte verscheen er nog een bewerking en vertaling van *Mackay de zendingsheld van Uganda* (Neethling 1919), waar ze ook een les voor de zondagsschool van maakte (Neethling 1921). In de zendingboeken staan ook liederen. In 1923 werd haar bundel *Afrikaanse kinderliederen*, getoonzet door Jannasch, in Duitsland gepubliceerd (Neethling 1923; Ottermann 1971: 129130).

4. Gedenkboek van het Victoriacollege

In 1918 verscheen het eerste gedenkboek over het Victoriacollege, de latere Universiteit van Stellenbosch. Het werd uitgegeven door de Nationale Pers in Kaapstad, op "last van de unie van oudstudenten". Het Victoriacollege, gesticht in 1866, was na ruim vijftig jaar in de Universiteit van Stellenbosch veranderd, een goede reden, vond men, "de geschiedenis te overdenken". Het met foto's geïllustreerde boek is hoofdzakelijk in het Nederlands geschreven; de hoofdstukken over het muziekleven in Stellenbosch en het vrijwilligerskorps in het Engels, die over sport en het nieuwe Stellenbosch in het Afrikaans. Het boek wilde Stellenbosch als brandpunt van Afrikaanse cultuur en beschaving laten zien. Er werden onder andere herinneringen

aan het "ZuidAfrikaans Athene" opgehaald. Ook Ella Neethling schreef een hoofdstuk, hoewel ze toch nooit deel van de universiteit geweest was. De redacteurs waren namelijk van mening dat de universiteit in meer dan "één opvoedingsinrichting te Stellenbosch" geworteld was en het als een "organisch geheel gezien moest worden". Daarom kregen ook de middelbare scholen een plek in het boek. W.E. Malherbe schreef over de Rijnse meisjesschool, die in eerste instantie opgericht was voor zendelingendochters; Ella Neethling beschreef in het Nederlands de geschiedenis van de Bloemhofschool. Ze had natuurlijk een persoonlijke band met de school, maar vooral haar schrijverschap had de doorslag gegeven voor de uitnodiging om een bijdrage te schrijven. Haar bijdrage is zeker de meest levendige van het hele boek (Neethling 1918: 152155). Ella Neethling was de eerste vrouw die aan zo'n gedenkboek over het hoger onderwijs in ZuidAfrika mee mocht werken.

5. De Wekker

Al voor 1904, het jaar van haar eerste eigen publicatie, werkte Ella Neethling al mee aan het christelijke maandblad *De Wekker*, dat in 1859 onder andere door haar vader gesticht was. Na de dood van haar vader in 1904 werd zij officieel redacteur. Meer dan twintig jaar, tot aan haar dood, heeft ze niet alleen de administratieve en financiële kant verzorgd, maar ook het hoekje met de bijbelse raadsels, de verhalen voor de jeugd geschreven en de gedichten op de eerste bladzijde van *De Wekker* uitgezocht. Soms met haar moeder, maar meestal alleen. Mannelijke medewerkers schreven meestal de meditaties. Sommige zijn echter afkomstig van Maria Murray Neethling die onder het pseudoniem "Zuster Lydia" overdenkingen schreef in de vorm van brieven aan haar *Lieve Zusters* (bijvoorbeeld *De Wekker*, juli 1894).

Ella Neethling was een van de eerste ZuidAfrikaanse vrouwen die lid was van de redactie van een tijdschrift. Een belangrijke reden hiervoor was natuurlijk dat haar vader met het blad was begonnen, maar haar schrijf en organisatietalent speelde vermoedelijk ook geen geringe rol. Het blad kreeg uiteindelijk financiële problemen, zoals blijkt uit een brief uit 1915 van een "hartelijke ondersteuner" uit Transvaal. In de brief werd een beroep gedaan op de "Zusters die intekenen op *De Wekker*" (*De Wekker*, Juni 1915):

Lieve Zusters,

Tijdens een bezoek, onlangs in de Kolonie gedaan, ontmoette ik ook haar, die wel bekend is aan de vele lezers van De Wekker als redactrice. Sprekende over de werkzaamheden en verspreiden van het blad, werd mij duidelijk dat wegens deze zware en droevige tijden waarin wij leven velen der vroegere intekenaars verplicht zijn geweest te bedanken. Ook zijn sommigen van de meest getrouwe Agente nu niet in staat, al hun intekeningsgelden in te vorderen. En zo was er niet alleen een tekort aan 't einde van verleden jaar, maar er was zelfs bezwaar, en onzekerheid of De Wekker die reeds zoo menig lezer tot troost en aanmoediging op ons levenspad is geweest zou kunnen voortbestaan. [...]

Honderden van ponden worden nu dagelijks weggezonden om voorziening te maken in de tijdelijke behoeften van onze zwaar beproefde landgenooten. En zullen wij dan niet ook iets over hebben voor een tijdschrift als De Wekker? [...]

Na deze oproep kwam er genoeg geld binnen om het blad een paar jaar op de been te houden. Uiteindelijk schreef A.G. du Toit, een van de predikanten die aan *De Wekker* meewerkte, op 25 september 1925: (4)

Geachte Miss Ella,

[...]

U kan zelf een keuze doen van de gedichten, want u weet wat u vroeger jaren gehad heeft.

Re: voortbestaan van *De Wekker* a.s. jaar: Ik vind nu dat het onmogelijk zal zijn voor mij om de geldelijke verantwoordelijkheid van de uitgave op mijzelf te nemen, want met de tegenwoordige subscriptie zal men het ternauwernood aan de gang kon houden – minder subscriptie zal niet toereikend zijn voor de uitgave; [...] Als u derhalve denkt dat 't Blad niet kan voortgaan zoals nu te Pro Ecclesia, omdat de prijs te hoog is en de administratie niet naar wens is, dan is het stellig best dat u het Blad staakt.

De Wekker heeft zeker in 't verleden 'n groot werk voor Kerk en Volk verricht, maar is dat werk niet misschien nu voltooid. Als u dus besluit om 't te staken dan is het misschien best dat u er in de Oktober uitgave van kennis geeft. Hartelik gegroet,

Toegenegen de uwe, A.G. du Toit

Ze plaatste daarop een kennisgeving, dat "weens onvermydelijke omstandigheden" het blad ter ziele was. Brieven met protest kwamen binnen, één ervan luidde (Pienaar 1927: 45):

Geagte Mej. E., met smart het ons *Wekker*lesers van S. die *doodstyd*ing van die blad ontvang, en ons wil graag weet wat die oorsaak is dat die blad van aanstaande jaar af niet meer sal bestaan nie. *U sal seker die rede weet*, so hoop ek dat u my tog seker sal skryf wat dit is.

In december 1925 verscheen de laatste uitgave van *De Wekker* en de redactrice schreef:

De Wekker zijn dagen zijn geteld [...] Voor de opening van de *Kweekschool* meer dan 65 jaar geleden, werd er door de twee eerste *Professoren* en de plaatselijke leraar besloten 'n blad uit te geven met het doel, onze mensen van godsdienstige lektuur te voorzien. De leraar nam het werk over, en bijna 45 jaar heeft hij zich ingezet voor de *Wekker*, samen met zijn vrouw en twee dochters. De andere medewerkers waren vooral predikanten, en zendelingen. Dezen zijn reeds allen heengegaan en hebben hun loon ontvangen. [...] Reeds twee jaar geleden werd de redaktriëse vermaand dit werk te staken, "wegens ongesteldheid".

Een maand nadat *De Wekker* opgehouden was te verschijnen, overleed ook Ella Neethling.

6. Het auteurschap van Ella Neethling

Uit het bovenstaande mag blijken dat Ella Neethling meer heeft geschreven dan over de zending alleen, en meer is geweest dan slechts het hulpje van *De Wekker* (zoals het lemma in het *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek* haar karakteriseerde). Ook haar *Aangename sondae*, *Een Nalatenschap*, *Afrikaanse kinderliedere*, het hoofdstuk in het gedenkboek van het Victoriacollege en haar redacteurschap van *De Wekker* verdienen de aandacht. Ze heeft ook meer geschreven dan ik tot nu toe te zien heb kunnen krijgen. Ik vond verwijzingen naar een manuscript van een jeugdboek in het Afrikaans, "Flippie Woelwater", een soort Piet de Smeerpoets. Heel vaak schijnt ze een pond gewonnen te hebben met het insturen van een Engels, Nederlands of Afrikaans gedicht voor prijsvragen. Die verschenen in de *S.A. News* of in *De Burger* (Pienaar 1927: 54). Ik heb die gedichten nog niet kunnen opsporen net zo min als de gelegenheidsgedichten die ze schreef na de dood van haar vader, een gedicht op de dood van een klein kindje, op de gouden bruiloft van haar ouders. Ook vond ik nog geen spoor van haar sportliedjes (Pienaar 1927: 5354). Haar oeuvre is dus meer gevarieerd dan ik hier heb kunnen laten zien.

Over de stijl van haar werk schreef haar zus op grond van een "mannelijke autoriteit" dat Ella's manier van schrijven mannelijk was (Pienaar 1927: 55):

'n Persoon wat bevoeg is om te oordeel het daaromtrent gesê: Haar styl is manlik en ek dink dat ons wat goed bekend is met wat sy geskryf het volkome met hom sal instem. Verder is dit eenvoudig, direk, aangenaam, sonder borduursel of verfraaiing, verryk met 'n uitgebreide woordeskat, maar boweal is dit leersaam. Altyd was sy daarop uit om 'n seker waarheid duidelik te maak, en meesterlik is sy daarin geslaag.

Ik laat nu verder in het midden wat met een mannelijke stijl bedoeld kan zijn; de opmerking was in elk geval bedoeld als lof.

Typisch aan Ella Neethling als vrouwelijke Zuid-Afrikaanse schrijfster van rond 1900 is dat ze hoofdzakelijk religieusdidactisch werk schreef. Maar als we Ella Neethling vergelijken met bijvoorbeeld Dorothea Gosen, de vrouw van wie ze een bundel gedichten editeerde, dan zien we het volgende.

Dorothea Gosen, die een eeuw eerder leefde, voldoet nog helemaal aan het beeld van een vroege vrouwelijke schrijfster zoals we dat ook uit Europa en Amerika kennen: ze publiceert niet; haar manuscripten circuleren anoniem en worden pas na haar dood gepubliceerd (vgl. Schenkeveld et al. 1998). Ook Dorothea Gosen schrijft uitsluitend over religieuze onderwerpen, in proza en poëzie. Ze had nauwelijks een schoolopleiding gehad, niet meer dan nodig was om als kerkelijk lidmaat te kunnen functioneren. Vandaar dat haar referentiekader beperkt is. Ze schrijft tussen de bedrijven door als

moeder van een gezin op het uitgestrekte platteland van de OostKaap, waar godsdiens het culturele leven domineerde. Ze schreef in eenvoudig Nederlands, met veel spelfouten (Pretorius 1977; Schoeman 1997). Haar werk werd pas na haar dood gepubliceerd.

Ella Neethling had als schrijfster aan het begin van de twintigste eeuw het voordeel om deel te zijn van een geleerd predikantengezin, dat bovendien een centrale positie innam in het kerkelijk leven in ZuidAfrika (Brown 1987). Dankzij de vernieuwingen in het onderwijs die haar vader geïnitieerd had, kon zij een goede middelbare school doorlopen. Ze profiteerde ook van de contacten met uitgevers die haar familie zowel in het binnenland als in het buitenland had, bijvoorbeeld met uitgeverij Neerbosch in Nijmegen. Bovendien was ze al vroeg deel van de redactie van het godsdienstige tijdschrift *De Wekker* dat haar vader begonnen was. Ze kwam bovendien uit een familie met veel schrijvers: haar broer Willie Neethling en ooms Andrew Murray, Charles Murray, John Murray, haar moeder Maria Murray Neethling, tantes Eliza Neethling en Helene Murray.

Ella Neethling kon haar werk bovendien publiceren. Verder had ze het voordeel een beroepsopleiding te kunnen volgen en onderwijzeres te worden. Ze was belesen en niet alleen religieuze letterkunde. Er werd niet geprotesteerd toen zij lid werd van de redactie van *De Wekker*. Ze had veel contacten met uitgevers en drukkers, zoals met de *Pro Ecclesia Drukkerij* in Stellenbosch. Ook al publiceerde ze religieusdidactisch werk, ze heeft ook liederen geschreven voor sportwedstrijden. Ze kende Nederlands, Afrikaans, Engels, Duits en Frans goed en misschien zelfs wat Latijn. Haar referentiekader was ruimer dan dat van Dorothea Gosen, ook in haar godsdienstige werk. Ze beperkt zich niet tot de "godservaringen van de ziel", zoals Dorothea Gosen dat nog laat zien in haar levensverhaal en zoals je dat ook uitvoerig kunt lezen in het dagboek van Susanna Smit, een tijdgenoot van Gosen (Neethling/Gosen 1904; Puddu 1996). Ella Neethling herkende trouwens niet eens meer het piëtistische woord "gevoelen" dat Dorothea Gosen in haar levensbeschrijving gebruikte en vertaalde dat met "geweten", in plaats van met "ervaren" (Van de Ketterij 1972: 206). Ze kon ook veel publiceren omdat ze ongetrouwd was, geen zorg voor een gezin had en een kamer had waar ze zich kon terugtrekken. Bovendien werd ze erg aangemoedigd door haar familie. Na haar middelbare school en opleiding tot onderwijzeres, werd ze als meisje echter nog niet toegelaten als student aan het Victoria College in Stellenbosch.

Toch delen zowel Dorothea Goosen als Ella Neethling het lot van veel andere vrouwelijke schrijvers van ZuidAfrika. Ze zijn vergeten. Ten tijde van Neethlings dood werd dat als iets vanzelfsprekends gezien. Zo verscheen er in het blad *Boodskappe vir moeders en dogters* (deel 2, nr. 8, oktober-november 1926) een lovend inmemoriam van ene A.d.V. over miss Ella Neethling, voorafgegaan door een mooie foto, waarin gezegd werd:

Onmiddellik na haar dood was daar by sommige van haar vriende 'n gevoel van teleurstelling dat daar nie meer oor haar geskryf is nie; maar by ryper nadenking het ons gevoel dat dit passend was. Sy sou dit nie anders wou gehad het niet; en haar invloed en waarde kan tog nie gemeet word nie. Haar spore het sy diep agter gelaat in menig hart en lewe en haar

nagedagtenis sal altyd fris en groen bly by die wat die voorreg gehad het om haar te ken.

Ds. W.A. Joubert (*De Kerkbode*, 1926 10 febr., p.190) zag haar slechts als de dochter van de waardige vader Neethling. Haar boeken zou ze geschreven hebben in navolging van haar begaafde moeder en tenslotte was het hulpje bij *De Wekker*, dat haar vader uitgegeven had. Joubert zwaait haar vooral lof toe als geduldig "lijderesse". Ene P.G.J.M, vond dat een maand later ook (*De Kerkbode*, 3 maart 1926, p.288):

Mej. Ella Neetling van Stellenbosch die over geheel ZuidAfrika gunstig bekend was als 'n skryfster van stichtelijke werke, vooral voor kindere, doch nog meer als 'n blijmoedige en voorbeeldige lijderes.

Zelfs haar geestelike en intellektuele vorming thuis en op school verdwenen in het niet bij "de school van beproeving en kastijding waar onze Heer Zelf Leermeester is. Dat vormde haar blijmoedige en krachtige geloofsleven, dat bewonderde haar uitgebreide vriendenkring zo".

Universiteit van Stellenbosch

Bibliografie

Archivale bronne

Neethlingverzameling, Africanazaal, J.G. Gericke biblioteek, Universiteit van Stellenbosch

Tjidschriften

De Wekker

De Zendingkerk

De Kerkbode

Bibliografie

Brown, Willie. 1987. Dominee Johannes Henoeh Neethling Hzn 18511904 'n yweraar vir godsvrug. Stellenbosch: Dissertatie, Universiteit van Stellenbosch.

Coetzee, P.C. 1938. Vroeë Letterkundige produkte van die Boerekultuur. In: Bosman, I.D. (red.). et al. Voortrekkergedenkboek van die Universiteit van Pretoria. Pretoria:Universiteit van Pretoria, 137150.

D.V.A. 1926. Leer my uw welbehagen doen "Mej. Ella Neethling". In: Boodskappe vir Moeders en Dogters oor ons plig teenoor ons Huisgesin, Samelewing, Kerk en Sending. Oktober/November, 1.

Komrij, Gerrit. 1999. De Afrikaanse poëzie in duizend en enige gedichten. Amsterdam: Bert Bakker.

Murray, C. 1903. Hallelujaliederen. Kaapstad: ZuidAfrikaanse Bijbelvereniging.

[Neethling, Ella en Gosen, Dorothea]. 1904. Een Nalatenschap. Stellenbosch: Dart Bros.

Neethling, Ella. 1905. Een zestal zendelingen. Korte levensschetsen van Raymundus Lullus, John Eliot, Ann Hasseltine Judson, Johannes Goszner, Mevr. Johnston, Hans Egede. Kaapstad: Zuidafrikaansche Bijbelvereniging.

Neethling, Ella. 1910. Uw Koninkrijk Kome. Zendingoefeningen voor onze Kinderkransen. Deel I. Neerbosch: Snelpersdruk der Weesinrichting.

Neethling, Ella. 1913. Uw Koninkrijk Kome. Kerstzendingoefeningen voor onze Kinderkransen. Stellenbosch: Pro Ecclesia Drukkerij.

Neethling, Ella. 1915. Uw Koninkrijk Kome. Zendingoefeningen voor onze Kinderkransen. Deel II. No. 1 Stellenbosch: Pro Ecclesia Drukkerij.

Neethling, Ella. 1917. Uw Koninkrijk Kome. Zendingoefeningen voor onze Kinderkransen. Deel II. No. 2 Stellenbosch: Pro Ecclesia Drukkerij.

Neethling, Ella. 1918. De Bloemhofschool. In: Brümmer, N.; Smith, J.J.; Malherbe, W.E. *Gedenkboek van het VictoriaKollege.* Kaapstad: Nationale Pers, 152155.

Neethling, Ella. 1919. Mackay van Uganda. Stellenbosch: Het Administratiebureau.

[Neethling, Ella]. 1921. Een kort overzicht van het leven en werk van Alexander Mackay van Uganda. De les voor zondag, 23 okt. 1921. Zendingdag. Stellenbosch: Pro Ecclesia Drukkerij.

Neethling, Ella. 1923. Afrikaanse kinderliedere. Getoonzet door prof. Jannasch. Gütersloh: Bertelsmann.

Neethling, Ella. 1924. Ons kinderkransboek. Kaapstad, Nasionale Pers.

Neethling, Ella; Neethling, Mev. Ds. J.H. 1926. Aangename Sondae. Uit Nederlands Oorgeset en Bygewerk deur haar dogter Mej. Ella Neethling. Kaapstad: Nasionale Pers.

Neethling, Maria Murray. 1897. Made Exceeding glad. London: James Nisbet.

Neethling, Maria Murray. 1898a. Levensbeschrijving van den WelEerw. W.J. Neethling door Zijne Moeder. Neerbosch: Snelpersdruk der Weesinrichting.

Neethling, Maria Murray. 1898b. *Aangename zondagen voor christelike huisgezinnen in ZuidAfrika.* Kaapstad: HollandschAfrikaansche Uitgeversmaatschappij.

Neethling, Maria Murray. 1907. *Het leven van Stephanus Hofmeyr, zendeling te Zoutpansberg.* Wellington: Christelike LectorVereniging.

[*PienaarNeethling, H.*] *Ella Neethling deur haar suster.* 1927. Noorder Paarl: Paarl Drukkers Maatschappij Beperk.

Ottermann, Reino Ernst. 1971. *Friedrich Wilhelm Jannasch en sy invloed op die kerkmusiek van die N.G. Kerk.* Stellenbosch: Dissertatie, Universiteit van Stellenbosch.

Pretorius, Johanna Celestina. 1977. *Die Afrikanervrou as kultuurdraer en kultuurskepper tot 1806.* Proefschrift Universiteit van Pretoria. Pretoria.

Puddu, Michelle. 1996. *Die piëtistiese dagboek van Susanna Catharina Smit (1799/1863).* Johannesburg: MA-verhandeling, Universiteit van die Witwatersrand.

Schenkeveld van der Dussen, Riet et al. 1998. *Met of zonder lauwerkrans: schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850 van Anna Bijns tot Elise van Calcar.* Amsterdam: Amsterdam University Press.

Schoeman, Karel. 1997. *Dochter van Sion: Machtelt Smit en die 18de eeuwse samenlewing aan die Kaap, 1749-1799.* Kaapstad Pretoria Johannesburg: Human & Rousseau.

Spijker, A.H. [1906]. *De geschiedenis van de Vrouwen Zending Bond of Wat God gewrocht heeft 1889-1906.* Stellenbosch: Pro Ecclesia Drukkerij.

Van Beek, Pieta. 1999a. "Het Babel van haar tijd": Anna Maria van Schurman (1607-1678) en haar kennis van (oosterse) talen. *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, 6: 78-96.

Van Beek, Pieta. 1999b. Vergeten vrouwenschrijvers van de Kaap: Nomen Nescio, Petronella Camijn en Aletta Beck. In: Huigen, S. (red.). *Colloquium Nederlandse literatuur in ZuidAfrika.* Stellenbosch: Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 916.

Van Beek, Pieta. 2000a. Maria Murray Neethling (1831-1912): een vergeten vrouwenschrijver uit ZuidAfrika. *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, 7: 85-105.

Van Beek, Pieta. 2000b. Een vergeten Kaaps meisje: de vrouwenschrijver Petronella Camijn en haar vergeten zusters in ZuidAfrika. *Neerlandica extra Muros* 38(2): 620.

Van Beek, Pieta. 2002. Glimlachen en tranen, nog meer glimlagge en tranen: de vergeten vrouwenschrijver Anna Pauw (1870-1953). *SuidAfrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis*, 16 (te vershijn).

Van de Ketterij, C. 1972. De weg in woorden: een systematische beschrijving van piëtistisch woordgebruik na 1900. Assen: Van Gorcum.

Van der Merwe, Cecile. 1999. Die Neethlings van Lydenburg. Stellenbosch.

Van der Merwe, W.J. 1982. Engela Johanna Neethling. In: Die Suid Afrikaanse Biografiese Woordeboek. Deel V. Kaapstad/Pretoria: Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing, 566-567.

(1) Het archief bij de Bloemhofmeisieskool, Stellenbosch, heeft een prachtige verzameling handwerk van o.a. Ella Neethling.

(2) Eugène Casalis (1837-1891), zoon van de zendeling Jean Eugène Casalis, was zendeling-geneesheer bij de Basoetoelandse zending.

(3) Ter verduidelijking: een kinderkrans was een soort kinderclub die zich met zending bezig hield. Het doel van de club was om kinderen actief bij de zending te betrekken. Men dacht: "als men het kind heeft, heeft men de ouders ook" (Neethling 1924: IX). De organisatie van deze kinderkransen lag bij de Vrouwen Zendingbond en die stond direct onder het gezag van de Nederduitse Gereformeerde Kerk (Spijker 1908). Elke week was er een vergadering waar dan over een zendingonderwerp gesproken werd, meestal uit de Bijbel. In het lokaal hing een wereldkaart waar de zendingsvelden waren aangegeven. De kinderen moesten die kaart goed kennen. Zendingen die tijdens het reizen voorbij kwamen hielden toespraken. De kinderen organiseerden zelf de wekelijkse bijeenkomsten, maar een volwassene hield toezicht.

(4) Brief in mijn bezit.

Elektroniese weergawes Kontaknommers Algemeen Riglyne vir Bo
van T.N&A outeurs

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 8ste Jaargang, Nommer 2. Desember 2001